Válečný konflikt v Bosně a Hercegovině a fenomén etnických čistek

Ondřej Žíla

Kolaps jugoslávské federace vygradoval v Bosně a Hercegovině krvavým válečným střetem, v jehož průběhu bojující strany usilovaly o zabezpečení „etnicky čistých“ teritorií. Oporu pro prostorové vymezení území a jejich následnou obranu přitom hledaly z velké části v předválečném rozmístění konstitutivních národů. Národnostní složení některých oblastí před válkou tak sehrálo zásadní roli v legitimizaci válečných zisků, tj. kontroly etnicky „vyčištěných“ území. Občanský konflikt¹ se zpočátku *de facto* odehrával podle teritoriálního rozmístění muslimského, srbského a chorvatského obyvatelstva. Bojující strany (obzvláště Srbové a Chorvaté) se snažily zajistit si kontrolu teritorií, která považovaly za „svá“. Teprve v dalším sledu – zkraje tak postupovala hlavně Armáda Republiky srbské (*Vojska Republike Srpske* – VRS) – konsolidovaly a zabezpečovaly pro svůj národ co nejrozsáhlejší a co nejlépe kontrolovatelná území. Jednaly tak podle logiky takzvaného *bezpečnostního dilematu*, tedy ve snaze co nejefektivněji zajistit kontrolu obsazených území skrze jejich rozšíření o oblasti se strategickým významem (především se jednalo o životně důležitou infrastrukturu). Tímto postupem měla vzniknout ucelená a bezpečně udržitelná teritoria.²

1 Bosenský konflikt, přestože je někdy považován za následek vnější agrese Miloševičova režimu za přispění Tudjmanova Chorvatska, byl především komplikovanou občanskou válkou mezi Muslimy, Srby a Chorvaty, v níž jednotlivé bojující strany materiálně a logisticky podporovaly vnější síly.

2 Srv. MELANDER, Erik: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 21. In: University of Essex [online] [cit. 2012-09-04]. Pracovní materiál připravený pro konferenci

V průběhu občanského konfliktu v Bosně a Hercegovině vstoupil do celosvětového mediálního diskurzu termín „etnická čistka“.³ Toto slovní spojení vychází z původně vojenského výrazu „čištění prostoru“ (*čišćenje terena*), jak eufemisticky označovali chorvatští ustašovci praxi, již uplatňovali během druhé světové války.⁴ Sousední „etnické čistky“ v kontextu bosenského konfliktu a bývalé Jugoslávie se v západních médiích poprvé objevilo v článku reportéra deníku *The New York Times* Chucka Sude-tiče v roce 1992.⁵ Formu etnické čistky v souvislosti s bosenským konfliktem poprvé oficiálně definovala rezoluce Rady bezpečnosti OSN č. 771 k datu 13. srpna 1992.⁶

Ačkoliv se tento výraz každodenně objevoval v médiích, jednotná definice etnické čistky, která by tuto praktiku obsáhla a komplexně vystihovala v celé její šíři, paradoxně dodnes neexistuje. Jedno z nejhojněji citovaných vymezení pojmu „etnická čistka“ podává Andrew Bell-Fialkoff, který jej definoval jako formu čistky v určitých aspektech odlišného obyvatelstva, v jejímž rámci jsou z konkrétního území plánovaně a záměrně vyháněni obyvatelé odlišující se jedním či několika charakteristickými rysy, jako je etnický původ, náboženství, rasa a podobně. Aby mohlo být odstranění nežádoucích obyvatel kvalifikováno jako čistka, musí být alespoň jeden z vyjmenovaných specifických rysů důvodem k vyhnání. Takto definované chápání etnické čistky tvoří součást širšího kontinua odstraňování obyvatelstva z určitého území v rozsahu od „dobrovolné“ emigrace ke genocidě. Bell-Fialkoff v tomto ohledu stanovuje následující pořadí: emigrace pod nátlakem – výměna obyvatelstva – transfer – deportace či vyhnání (čistka) – genocida.⁷

Výraz „etnická čistka“ tedy primárně znamená eliminaci etnicky odlišné skupiny obyvatelstva z teritoria, jež doposud sdílela společně s dominantní etnickou skupinou. Platí přitom, že lokalitu, ze které je vyháněno početně slabší etnikum či etnikum se strategicky nevýhodnou pozicí, považují obě etnické skupiny za vlastní. Jakákoliv cílená národnostní homogenizace určitého teritoria, již má být dosaženo násilným vyhnáním nežádoucích osob (a jejich případnou fyzickou likvidací), tedy v sobě obsahuje některou z forem etnické čistky.⁸ Přestože byl tento termín v Bosně

„Neuzavřené studium občanské války a transnacionálního násilí“, konanou 24.–25.11.2007 na Univerzitě v Essexu. Dostupné z: <http://privatewww.essex.ac.uk/~ksg/dscw2007/Melander.pdf>.

3 Výraz „etnická čistka“ je v češtině doslovným překladem anglického spojení *ethnic cleansing*.

4 Srv. ROUX, Michel: À propos de la „purification ethnique“ en Bosnie-Herzégovine. In: *Hérodote*, roč. 67, č. 4 (1992), s. 51. K etnickým čistkám na Balkáně ale fakticky docházelo již v předchozích stoletích.

5 SUDETIĆ, Chuck: Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia. In: *The New York Times* [online], 15.4.1992 [cit. 2009-12-15]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1992/04/15/world/breaking-cease-fire-serbs-launch-attacks-into-bosnia.html>.

6 United Nations Security Council Resolution 771 (Concerning Information on Violations of International Humanitarian Law in the Territory of the Former Yugoslavia). In: United Nations General Assembly Security Council [online], 13.8.1992 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/pdf/s92r771e.pdf>.

7 Viz BELL-FIALKOFF, Andrew: *Ethnic Cleansing*. London, Macmillan 1996, s. 3 n.

8 Srv. MANN, Michael: Explaining Murderous Ethnic Cleansing: the Macro-Level.

a Hercegovině původně formulován jako strategie slibující „humánní vystěhování“ (tj. jako transfer či výměna obyvatelstva) etnicky odlišné populace z těch území, která se stala předmětem sváru mezi bojujícími národy, respektování a zajištění tohoto příslibu v průběhu válečného konfliktu žádná ze stran nedodržela.

Metody etnické čistky a nucených přesunů obyvatelstva přirozeně doprovázely většinu konfliktů ve dvacátém století. Velmoci dokonce tyto praktiky nejenom schvalovaly ve snaze zajistit a udržet stabilitu ve státech či oblastech postižených etnickými střety.⁹ Pod tlakem bouřlivých událostí v bývalé Jugoslávii v devadesátých letech minulého století se ale situace v tomto ohledu výrazně změnila. Především s ohledem na dramatický vývoj v Bosně a Hercegovině převážila tendence přehodnotit předchozí postoje a veškeré formy nucených etnických proměn označit za nehumánní a protizákonné.¹⁰ Změna přístupu se nakonec projevila i v nově uplatňovaném pojmu „etnická čistka“, s nímž ve svých zprávách začala pracovat Organizace spojených národů a Mezinárodní tribunál pro bývalou Jugoslávii (*The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* – ICTY).¹¹ Formální uznání definice etnické čistky však vzrušené debaty o nosnosti tohoto termínu neukončilo. Řada odborníků jej i nadále odmítala jako výraz frekventovaný převážně v žurnalistice (a tudíž nedostatečně vědecky podložený), případně jej chápala jako umírněnější výraz pro genocidu.¹²

Termíny „etnická čistka“ a „genocida“

Mezi badateli dodnes neexistuje shoda nad výkladem etnických čistek, k nimž došlo během občanské války v Bosně a Hercegovině, ani nad jejich terminologií a kategorizací. Rozpory se týkají zejména rozsáhle diskutované otázky, zda etnické čistky lze ztotožnit s genocidou, respektive zdali tomuto jevu připisovat stejnou váhu jako genocidě. V tomto ohledu výklad válečného dění v Bosně a Hercegovině značně problematizovala už samotná právní definice genocidy z roku 1948, do jejíhož širokého rámce zapadala rozsáhlá škála násilných činů. Důkaz, že ke genocidě došlo, se totiž podle ní neodvozuje od celkového počtu obětí, ale od úmyslného záměru kompletně či částečně zničit určitou komunitu.¹³

In: GUIBERNAU, Montserrat – HUTCHINSON, John (ed.): *Understanding Nationalism*. Cambridge, Polity Press 2001, s. 38.

9 Viz MANN, Michael: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge, Cambridge University Press 2004, s. 1–33.

10 Sr. BELLONI, Roberto: *State Building and International Intervention in Bosnia*. New York, Routledge 2007, s. 125.

11 Viz např. *The situation in Bosnia and Herzegovina*. In: United Nations General Assembly [online], General Assembly UN, A/RES/48/88, 84th plenary meeting, 20.12.1993 [cit. 2012-09-29]. Dostupné z: <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r088.htm>.

12 Sr. HAYDEN, Robert: Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers. In: *Slavic Review*, roč. 55, č. 4 (1996), s. 742.

13 Právní definice z roku 1948 vymezovala genocidu jako jeden z násilných aktů, které byly spáchány se záměrem celkové či částečně zničit určitou národní, etnickou, rasovou nebo

Největší kontroverze vyvolává otázka, zda existoval dopředu vypracovaný plán, jehož obsahový záměr spočíval – jak na to poukazovali bosňáci i mnozí západní autoři – nejen v úmyslném etnickém „vyčištění“ konkrétního území, ale přímo i v likvidaci jeho nežádoucích obyvatel; respektive, zda etnické čistky prováděné v první fázi války tvořily nedílnou součást důsledné realizace strategických plánů bosenskosrbské elity, anebo představovaly „pouze“ nutný průvodní jev při zajišťování bezvýhradné kontroly na nárokových územích. Nejčastěji se v této souvislosti odkazuje na takzvaný srbský plán RAM, který údajně předpokládal obsazení Bosny a Hercegoviny proražením dvou koridorů, které by jednak propojily oblasti Bosenské Krajiny a jednak spojily centrum tohoto regionu Banja Luku se západní Hercegovinou. Jeden z koridorů měl tedy vést nížinou řeky Sávy na severu země, což srbské velení veskrze realizovalo; druhý koridor, jenž měl směřovat střední Bosnou v linii Kupres–Mostar, se již Srbům prorazit nepodařilo.¹⁴ Součástí tematicky širokého spektra diskusí, které jsou zaměřeny na příčiny rozpadu Jugoslávie, podstatu následných válečných konfliktů a vlastní přístup Srbska a Chorvatska vůči Bosně a Hercegovině, jsou i debaty o přímém angažování režimu Slobodana Miloševiče v Bosně a Hercegovině.

Přirovnání páchaných násilností ke genocidě podle právní definice OSN z roku 1948 se šířilo ihned po vypuknutí prvních přímých srážek na konci března 1992. Velká část západních pozorovatelů, odborníků a novinářů podporovala tezi, že násilnosti ze strany srbských sil se odehrávají v rámci předem připraveného scénáře. Poukazovali tím na záměrný genocidní charakter, který se podle jejich interpretace zrodil na základě geopolitických plánů Srbska (a Chorvatska) zlikvidovat Bosnu a Hercegovinu a její nejpočetnější národ – Bosňáky.¹⁵ Tito autoři¹⁶ svými

náboženskou skupinu. Definice přitom zahrnovala: a) zabití příslušníků této skupiny; b) způsobení vážných tělesných či zdravotních problémů příslušníkům této skupiny; c) záměrnou destrukci podmínek k životu, která kalkuluje s úplnou či částečnou fyzickou destrukcí; d) nucování takových opatření, která omezí porodnost nežádoucí skupiny; e) nucený přesun dětí z nežádoucí skupiny do jiné skupiny. (Viz *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. In: United Nations General Assembly [online], Resolution 260 (III) A, 9.12.1948 [cit. 2012-08-31]. Dostupné z: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>).

14 Příslušné dokumenty otiskl srbský časopis *Vreme* 9.3.1992. Citováno dle UDOVIČKI, Jasminka – ŠTITKOVAČ, Ejub: Bosnia and Herzegovina: The Second War. In: UDOVIČKI, Jasminka – RIDGEWAY, James (ed.): *Burn this House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. London, Duke University Press 2000, s. 180 n.

15 „Bosňák“ je označení, které v roce 1993 přijali bosenští Muslimové. „Bosňan“ je obecné pojmenování obyvatele Bosny.

16 Mezi nejcitovanější práce, které vinu za rozpoutání války a za největší masakry a etnické čistky přisuzovaly pouze srbské straně (a Srbsku), patří především: CIGAR, Norman: *Genocide in Bosnia: The Policy of 'Ethnic Cleansing'*. College Station, Texas A&M University Press 1995; GOW, James: *The Serbian project and its adversaries: a strategy of war crimes*. London, C. Hurst & Co. Publishers 2003; GUTMAN, Roy: *A witness to genocide: the 1993 Pulitzer Prize-winning dispatches on the "ethnic cleansing" of Bosnia*. New York, Macmillan Publishing Company 1993; VULLIAMY, Ed: *Seasons in hell: Understanding Bosnia's war*. New York, Simon & Schuster 1994.

Mapa Bosny a Hercegoviny s členěním na jednotlivé opštiny (okresy)

závěry, jež opírali o často účelově vybraná či jednostranná svědectví západních žurnalistů působících za války v Bosně a Hercegovině, význačně ovlivňovali veřejné mínění na Západě a znemožňovali tak, aby interpretační rámec konfliktu získal větší nestrannost a objektivitu.¹⁷ Převažující mínění o charakteru bosenského

17 O (především negativní) roli médií v bosenském konfliktu pojednává Peter Brock, jenž na základě rozsáhlé analýzy mediálních pramenů rozebírá pozadí uskutečněných čistek, staví je do kontrastu s výkladem událostí podle jednotlivých žurnalistů a vyslovuje se (často velmi kriticky) k hodnověrnosti jimi prezentovaných zpráv. Řadu renomovaných a na Západě uznávaných novinářů (včetně např. držitelů Pulitzerovy ceny z roku 1993 za reportáže právě z Bosny a Hercegoviny Roye Gutmana z *Newsday* a Johna F. Burnse z *New York Times*) za jejich žurnalistickou práci velmi tvrdě kritizuje. (Viz BROCK, Peter: *Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia*. Los Angeles, GM Books 2005, vyšlo i v elektronické verzi). Na jednostranný přístup médií ke konfliktu v Bosně a Hercegovině poukázala např. i analýza amerického novináře Thomase Brooka, jenž prozkoumal na 1500 novinových článků vyšlých na Západě v roce 1992 a po jejich rozboru došel k závěru, že protisrbsky laděné novinové příspěvky převažovaly v poměru 40:1 (viz NIKIFOROV, Konstantin: *Između Kremļa i Republike Srpske* (Mezi Kremlem a Republikou srbskou). Beograd, Igam 2000, s. 9).

konfliktu na Západě efektivně utvrzovali Bosňáci, kteří na mezinárodním poli v souvislosti s hledáním příčin vzniku konfliktu velmi aktivně zdůrazňovali srbský agresivní záměr vůči oficiálně nezávislé Republice Bosna a Hercegovina.¹⁸ Na genocidní charakter vojenských akcí zneprátených stran ale poukazovali v průběhu konfliktu i Srbové a Chorvaté.¹⁹

Právní vymezení pojmu „genocida“ z roku 1948 lze v souvislosti s občanskou válkou v Bosně a Hercegovině v řadě ohledů považovat za příliš široké – a to i přesto, že případný rozdíl mezi genocidou a etnickou čistkou do značné míry komplikuje skutečnost, že vysídlení určité skupiny obyvatel jen málokdy probíhá bez použití určité formy násilí.²⁰ Podle Evropského soudu pro lidská práva ani politický úmysl vytvořit etnicky homogenní oblast, ani operace, které mohou být vedeny s cílem uskutečnit tuto politiku, nemohou být jako takové označeny za genocidu. Mezinárodní soudní dvůr k tomu konstatoval, že zatímco zde existují značné podobnosti mezi genocidní politikou a politikou obecně známou pod označením „etnická čistka“, musí být činěn jasný rozdíl mezi fyzickým zničením a rozptýlením (*dissolution*) určité skupiny. Vyhnání skupiny nebo její části samo o sobě není pro klasifikaci genocidy dostatečné.²¹ Obdobně se za rozlišování pojmů „genocida“ a „etnická čistka“ zasazuje mnoho odborníků, kteří se obávají, že výsledkem jejich směřování je zavádějící nekorektnost a z ní plynoucí jednostranné interpretace.²²

- 18 Obzvláště agilní a úspěšný byl v tomto ohledu bosenský ministr zahraničí a pozdější premiér Haris Silajdžić (srv. TOAL, Gerard – DAHLMAN, Carl: Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina. In: GOSAR, Anton (ed.): *Dayton – Ten Years After: Conflict Resolution, Co-operation Perspectives*. Sarajevo, 29 November – 1 December 2005. Primorska (Slovinsko) 2006, s. 4.) V sarajevském prostředí byla vydána řada publikací, které z bosňáckého pohledu objasňovaly příčiny rozpoutání války. Pojem „etnická čistka“ tito autoři považují za synonymum výrazu „genocida“, případně za výmysl srbských agresorů, s jehož pomocí se jim podařilo zakrýt jejich skutečný záměr, jímž byla realizace genocidy na bosňáckém národu. (Viz např. ČEKIĆ, Smail: *The aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina: Planning, preparation, execution*, 2 sv. Sarajevo, Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law 2005.)
- 19 Například Srbové v letech 1992 a 1993 upozorňovali, že vůči jejich národu v oblasti Podriní bojující Muslimové páchají genocidu. (Viz *Memorandum on War Crimes and Genocide in Eastern Bosnia (communes of Bratunac, Skelani and Srebrenica) Committed Against the Serbian Population from April 1992 to April 1993*. In: United Nations General Assembly Security Council [online], Belgrade 1993 [cit. 2009-12-20]. Dostupné z: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/325/70/IMG/N9332570.pdf?OpenElement>.)
- 20 Viz MANN, M.: *The Dark Side of Democracy*, s. 11–13 (viz pozn. 9).
- 21 Srv. KLEČKOVÁ, Renáta: *Subsidiární formy ochrany v mezinárodním právu uprchlickém*. [Rukopis disertační práce, Právnická fakulta Masarykovy univerzity [online], Brno 2010 [cit. 2012-09-29]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/41613/pravf_d/DPfinal.txt.
- 22 Výkladové rozdíly mezi těmito dvěma pojmy a také okolnosti, jak s nimi bylo v Bosně a Hercegovině nakládáno, nabízejí v diskusi odborné literatury ve svých studiích např. Marie-Janine Čaličová nebo Sabrina Rametová (srv. ČALIĆ, Marie-Janine: *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991–1995*. In: INGRAO, Charles – EMMERT, Thomas: *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2009, s. 6 n.; RAMET, Sabrina: *Thinking about Yugoslavia*. New York, Cambridge University Press 2005, s. 15–17).

Například Robert Hayden klade tyto dva termíny do souvislosti s jinými událostmi dvacátého století, s jejichž pomocí demonstruje, jak výkladově křehká je rovina chápání pojmu „genocida“.²³ Norman M. Naimark zdůrazňuje kvalitativní rozdíl mezi etnickou čistkou a genocidou, přestože se tyto dva zločiny mohou za jistých okolností vyskytovat pospolu. Genocida tak v jeho pojetí znamená plánované vyvraždění určité etnické, náboženské či národní skupiny osob. Naproti tomu záměr etnické čistky spočívá v odstranění určitého národa a mnohdy i veškerých připomínek jeho existence z konkrétního teritoria.²⁴ Jako dva terminologicky odlišné pojmy chápe etnickou čistku a genocidu i již citovaný Andrew Bell-Fialkoff.²⁵ Podle Stépšana Rosièra se etnická čistka od genocidy odlišuje především tím, že zatímco genocida usiluje o vyhlazení národa jako takového, cílem etnických čistek je převážně „vyčistit“ území od určitého národa.²⁶

Jediný příklad v průběhu bosenského konfliktu, který svým rozsahem a brutálním charakterem vybočuje z běžných definic etnické čistky, představuje srebrenická kauza. Mezinárodní tribunál pro bývalou Jugoslávii ji v roce 2005 označil za akt genocidy.²⁷ Jakkoliv nemám v úmyslu zpochybňovat tragiku srebrenického masakru, je třeba připomenout, že srbská operace v červenci 1995, jež se ve vyhrocené situaci zvrhla v akt nekontrolovatelné brutální msty, zapadala do kontextu srbských strategických zájmů a vzhledem k předchozímu dění v tomto okrese měla z vojenského hlediska svou hrůznou logiku (jak o tom dále bude řeč). Události ve Srebrenici tak byly především válečným zločinem. Ve své podstatě děsivé činy, jichž se dopouštěly válčící strany v Bosně a Hercegovině, byly vedeny snahou „vyčistit“ jimi kontrolovaný prostor a zajistit si v něm výsadní postavení. Cílem etnické homogenizace tedy bylo donutit nežádoucí obyvatelstvo k odchodu, a nikoliv je záměrně totálně vyhladit.

Problematika zkoumání etnických čistek v Bosně a Hercegovině

Základní problém výzkumu etnických čistek, ostatně jako i veškerého dění v průběhu konfliktu v Bosně a Hercegovině, spočívá v obrovské politizaci a všeprostupující propagandě. Navzdory nepřehlednému množství primárních pramenů a sekundární literatury, jež se k bosenské válce vážou, existuje výrazná nevyváženost v četnosti zastoupení zdrojů, které vypovídají o působení znepřátelených stran během války. Z výše uvedeného je zřejmé, že nejrozsáhleji doloženy jsou příklady etnických

23 HAYDEN, R.: Schindler's Fate, s. 738–742 (viz pozn. 12).

24 Srv. NAIMARK, Norman M.: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 9.

25 Viz BELL-FIALKOFF, A.: *Ethnic Cleansing*, s. 1–4 (viz pozn. 7).

26 Srv. ROSIÈRE, Stépšane: Communauté internationale face au nettoyage ethnique: Dayton dans une perspective historique. In: SANGUIN, André-Louis (ed.): *l'Ex-Yugoslavie dix ans après Dayton*. Paris, l'Harmattan 2005, s. 32.

27 *Facts about Srebrenica*. In: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia [online], Haag 2005 [cit. 2011-10-12]. Dostupné z: http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf.

čistek spáchaných na muslimském národu.²⁸ Jak trefně konstatovali Steven Burg s Paulem Shoupem, krutosti spáchané během etnických čistek na územích kontrolovaných Srby byly zdokumentovány v mnohem větším rozsahu a důsledněji než čistky, jejichž oběti se stali Srbové a Chorvaté.²⁹ Rozsah etnických čistek v Bosně a Hercegovině tak není v celé své šíři relevantně prozkoumán. Stejně tak nebyl doposud proveden komplexní a detailní rozbor násilných činů spáchaných během bosenské války. Tuto skutečnost je třeba mít při porovnávání intenzity a rozsahu násilností mezi jednotlivými válčícími národy bezpochyby na zřeteli.

Většina západních prací, které zkoumaly realizaci a rozsah etnických čistek v Bosně a Hercegovině, postupovala při jejich rozboru a charakteristice chronologicky. V tomto ohledu je nutné zdůraznit, že dynamika vývoje konfliktu výrazně ovlivnila finální interpretaci následků vojenských operací a rozsahu etnických čistek. Proto také jakousi ústřední a značně zevšeobecňující tezi, která je z této časové posloupnosti vyvozována, tvoří zdůraznění, že etnické čistky zpočátku prováděli (téměř) výhradně Srbové a v menší míře Chorvaté. Bosňáci k etnickým čistkám přistupovali (pokud vůbec) takřka výlučně v reakci na předchozí násilí. Optikou tohoto chronologického vidění nazírá na průběh bosenského konfliktu převážná většina citovaných autorů, kteří se věnovali výzkumu praktik etnických čistek (například Michael Mann, Gerard Toal a Carl Dahlman, Andrew Bell-Fialkoff, Norman M. Naimark, Stéphane Rosière).

Zůstává otázkou, zda takto pojímané schéma představuje důsledek na Západě převažujícího chápání konfliktu, podle něž se sousední státy Srbsko a Chorvatsko snažily rozparcelovat si prostor Bosny a Hercegoviny mezi sebou. Násilnosti, kterých se v průběhu války Bosňáci dopouštěli, západní pozorovatelé často přehlíželi nebo marginalizovali, případně je chápali jako součást nezbytné obrany před postupujícím protivníkem. Aureola jediné oběti umožňovala poukazovat na rozdělení rolí ve válečném konfliktu, v němž protivník představoval zásadně agresora.³⁰ Podle

28 Pokud jde o čistky spáchané na bosňáckém obyvatelstvu, disponujeme svědectvími mnoha zahraničních žurnalistů, ale např. o srbských či chorvatských obětech etnických čistek se málokdy dozvídáme z jiných než srbských či chorvatských zdrojů, což samozřejmě snižuje jejich vypovídací hodnotu. Nejčastěji o nich referují pravoslavná a katolická církev. (K tomu srv. především jednotlivé příspěvky sborníku: MOJZES, Paul (ed.): *Religion and the War in Bosnia*. Atlanta, Scholars Press 1998.) O rozsahu, intenzitě a formách etnických čistek v Bosně a Hercegovině také referoval zvláštní zpravodaj Výboru OSN pro lidská práva, bývalý polský premiér Tadeusz Mazowiecki (srv. *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995* (Mazowieckého zprávy 1992–1995). Tuzla, Univerzitet u Tuzli 2007).

29 Viz BURG, Steven – SHOUP, Paul: *The war in Bosnia and Herzegovina: Ethnic conflict and international intervention*. New York, Armonk 1999, s. 173.

30 Zajímavou odpověď na otázku bosenského týdeníku *BH Dani*, zda stále naléhání na to, že jeden národ v Bosně a Hercegovině byl obětí genocidy (a jiný jejím viníkem), může být východiskem pro uspořádání společného státu, dává předseda židovské komunity v Sarajevu Jakob Finci: „Syndrom oběti je něco, co každého na Balkáně činí hrdým. Jednoduše každý se tu buší do prsou, že se stal obětí v poslední válce či v některé z předchozích, každý hovoří o svém utrpení. Vím, že jedním z důvodů tohoto stavu je přesvědčení, že oběť nemůže páchat zlo. Nikdo není připravený, aby převzal ani nejmenší část viny. Jednoduše,

Zničený starý most přes Neretvu v Mostaru je jedním ze symbolů bosenské války (foto Nigel Chandler/Sygma/Corbin, 30. září 1993)

názoru některých autorů dokonce Bosňáci během války etnické čistky *de facto* nemohli provádět, neboť v jejich zájmu jakožto dominantního etnika bylo zachovat celistvost Bosny a Hercegoviny. Například ve výkladu amerického historika Normana M. Naimarka zarazí, že mnohdy neméně brutální činy Bosňáků, jež sloužily k obdobnému cíli, tedy k donucení nemuslimského obyvatelstva k odchodu, jsou označovány výlučně jako válečné zločiny.³¹ O tom, jak výkladově lze obsah pojmu „etnická čistka“ ohýbat, svědčí i vyjádření amerického velvyslance v Chorvatsku Petera Galbraitha. Ten v rozhovoru pro BBC konstatoval, že vyhnání Srbů z Krajiny nebylo etnickou čistkou, neboť ta v jeho chápání tvořila praxi, kterou podporoval výlučně Bělehrad, a tudíž ji v prostoru bývalé Jugoslávie uskutečňovali pouze bosenští a chorvatští Srbové. Exodus chorvatských Srbů v důsledku chorvatské vojenské akce „Bouře“ tak v jeho interpretaci představoval pozitivní krok k vyřešení jugoslávské krize.³² Přestože je teze o záměru Bosňáků zachovat nedělitelnost Bosny a Hercegoviny ve své podstatě pravdivá, tak domněnka, že z prostoru,

ta neustálá hra s kartou oběti není ničím, co by mohlo přinést nějaký užitek.“ (Viz FINCI, Jakob: Pogrešno igranje na kartu žrtve (Špatná hra s kartou oběti). In: *BH Dani* [online], 27.4.2007 [cit. 2009-12-13]. Dostupné z: http://www.bhdani.com/default.asp?kat=tst&broj_id=515&tekst_rb=4.)

31 NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisi* (viz pozn. 24).

32 OMRI *Daily report*. In: Radio Free Europe / Radio Liberty [online], č. 155, část 2, 10.8.1995 [cit. 2012-09-15]. Dostupné z: <http://www.friends-partners.org/friends/news/omri/1995/08/950810II.html>.

který měli pod kontrolou, Bosňáci nevyháněli nemuslimské obyvatelstvo, svědčí o nepochopení mnohotvárnosti bosenského konfliktu. Erik Melander ve své typologii etnických čistek dokonce pro jednu z jejích forem, ke které docházelo na územích pod kontrolou vojensky slabší strany v defenzivě, vyčleňuje samostatný výraz „čistka v týlu“ (*rearguard cleansing*). Podle něj bylo tímto způsobem odstraňováno etnicky nežádoucí obyvatelstvo, které žilo nedaleko obranných linií či sídlilo na stěžejních dopravních tazích spojujících frontové linie s opěrnými body v zázemí.³³

Pokud navíc přistoupíme na tezi, že Bosňáci etnické čistky prováděli téměř výlučně v reakci na předešlá příkoří, musíme si pak ovšem také položit otázku, zdali jimi napáchané násilnosti s ohledem na předchozí pozici oběti oslabovaly výslednou míru nehumánnosti činů, kterých se dopustili. Zároveň velmi těžko rozlišujeme, nakolik se u etnických čistek prováděných v režii té či oné válčící strany jednalo o „strategický“ čin v průběhu vojenských akcí, o pomstu, či o úmyslný likvidační akt. Zopakujme, že přestože je třeba mezi jednotlivými epizodami etnických čistek rozlišovat co do stupně spáchaného násilí, jejich záměr zůstával vždycky stejný: vypudit z určitého území etnicky odlišné obyvatelstvo. Proto se domnívám, že přes-přílišná snaha zdůrazňovat pouze rozsah doprovodných násilností není s ohledem na komplexitu občanské války případná.

Intenzita zločinů páchaných s cílem etnicky homogenizovat ovládaná území se nadto začala měnit a vyrovnávat podle vývoje konfliktu, a to zejména od momentu, kdy vzájemné napětí mezi doposud vojensky spolupracujícími Bosňáky a Chorvaty přerostlo v reálné vojenské střety. Zodpovědnost za etnické čistky a válečné zločiny se proto mezi třemi bojujícími národy rovnoměrněji „rozložila“ následkem rozštěpení původní bosňacko-chorvatské koalice v roce 1993 a s vypuknutím konfliktu v takzvané Cazinské Krajině mezi Bosňáky, kteří podporovali generála Fikreta Abdiče, a Bosňáky věrnými Sarajevu.

Pozorovatelé a odborníci sice usilovali o alespoň kusé změření rozsahu etnických čistek a násilných migrací, nicméně způsobem, jakým tak činili, nepřímou přisuzovali kolektivní vinu za napáchané násilnosti celým národům. Výsledná paušalizace je ale extrémně zavádějící.³⁴ Vzájemné vztahy mezi etnickými skupinami byly nejčastěji zkoumány souhrnně za celé válečné období (1992–1995) v teritoriích Bosny a Hercegoviny, v nichž se bojovalo. K pochopení různorodosti bosenského konfliktu je přitom mnohem racionálnější studovat průběh etnických čistek na nižší lokální úrovni (tj. na úrovni opštin)³⁵ a prostřednictvím jednotlivých fází, které průběh občanské války (a rozsah a intenzitu etnických čistek) charakterizovaly.³⁶

33 MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 9 n. (viz pozn. 2).

34 Tato paušalizace ovšem fungovala i obráceně. Etnicky menšinové obyvatelstvo se kvůli zprávám o zvěrstvech, která na jiném místě Bosny a Hercegoviny páchaly paravojenské jednotky jeho národnosti, ocitlo pod tlakem národnostně odlišné většiny. O prvku pomsty viz dále.

35 *Opština* představuje ekvivalent okresu, územněsprávní jednotky v České republice do roku 2003.

36 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 6.

Etnické čistky na lokální úrovni

Názory západní odborné veřejnosti na počátek a formu konfliktu v Bosně a Hercegovině se dělily do dvou protichůdných táborů: mezi zastánce tvrzení, že důvody rozpoutání konfliktu primárně vyplývaly ze zdejší dlouhodobě zakořeněné etnické nenávisti (*primordial hatred school*), a ty, kteří naopak vyzdvihovali, že jednotlivé národy zde po dlouhý čas žily vedle sebe v míru (*paradise lost approach*).³⁷ Na základě těchto kontrastních názorů byl rozdílně interpretován a posuzován jak vnitřní charakter konfliktu, tak rozsah násilností na lokální úrovni. Západní představitelé si v rámci svého přístupu k jugoslávské krizi nedostatečně uvědomovali, že bosenští Srbové a Chorvaté inklinovali k separatismu proto, že se na základě hluboce zakořeněných historických zkušeností z jihoslovanského prostředí velmi obávali stát se v nástupnickém státě minoritou.³⁸ Skutečný válečný konflikt se v Bosně a Hercegovině rozhořel v důsledku násilné realizace separatistického programu Srbské demokratické strany (*Srpska demokratska stranka* – SDS), který však podpořila drtivá většina bosenských Srbů.

Koexistence multietnické bosenské society v uspořádání po prvních pluralitních volbách v roce 1990 nicméně odporovala ideologiím a etnicko-teritoriálním aspiracím i dalších dvou vítězných politických stran, Chorvatského demokratického společenství (*Hrvatska demokratska zajednica* – HDZ) a muslimské Strany demokratické akce (*Stranka demokratske akcije* – SDA). V extrémně vyhrocené atmosféře, v níž se stupňovaly vzájemné fobie mezi konstitutivními národy, spočíval záměr SDS, HDZ, ale svým způsobem i SDA v násilném rozdělení společnosti na základě etnicity.³⁹ Etnické čistky tak nepředstavovaly vedlejší následek rozbíhající se války, ale naopak její shora řízenou strategii, respektive zamýšlený cíl.⁴⁰ V této souvislosti se někteří autoři domnívají, že jejich hnací síla nepramenila přímo z etnické nenávisti, ale naopak, že nacionalistická politika úmyslně tyto pocity vyvolávala a vyhrocovala vzájemnou nesnášenlivost až do její patologické krajní podoby.⁴¹ V analýzách bosenského konfliktu se také nedostatečně zdůrazňuje skutečnost, že mezietnická harmonie mezi třemi národy v Bosně a Hercegovině slábla s tím, jak

37 Jedná se o dva krajní koncepty, které se přirozeně v čase různě proměňovaly. O národnostní situaci v Bosně a Hercegovině v období Socialistické federativní republiky Jugoslávie podrobněji viz ŽÍLA, Ondřej: Sebeidentifikace, statistika a její interpretace: Etnicky smíšená manželství, Jugoslávci a muslimská otázka v Bosně a Hercegovině v kontextu národnostní politiky socialistické Jugoslávie. In: *Historický časopis*, roč. 61, č. 3 (2013), s. 515–517.

38 Viz SMAJLOVIĆ, Ljiljana: From the heart of the former Yugoslavia. In: *The Wilson Quarterly*, roč. 19, č. 3 (1995), s. 14.

39 Srv. BUGAREL, Ksavije: *Bosna: Anatomija rata* (Bosna: Anatomie války). Beograd, Fabrika knjiga 2004, s. 80–85. Strana demokratické akce představuje dodnes ústřední bosňáckou, resp. muslimskou politickou stranu. Srbská demokratická strana zastupovala zájmy bosenských Srbů a Chorvatské demokratické společenství tvořilo bosenskou odnož ústřední politické strany sousedního Chorvatska, se kterou se identifikovali bosenští Chorvaté.

40 Srv. Mazowiecki *Izvjestaji 1992–1995*, s. 42 (viz pozn. 28).

41 Viz VRCAN, Srdjan: The Religious Factor and the War in Bosnia and Herzegovina. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, s. 117 (viz pozn. 28).

každá nacionalistická strana zintenzivňovala své kontakty s vůdčími náboženskými představiteli.⁴² Nejvyšší hodnostáři pravoslavné a katolické církve a stejně tak hlava islámského společenství v Bosně a Hercegovině sehráli v nacionalistické agitaci, ale i v etnických mobilizačních strategiích ústředních politických představitelů, stěžejní roli.⁴³

Rubem nekritického přijímání interpretace, která průběh konfliktu vyvozuje pouze jako důsledek postupu nacionalistických politiků, je současně odmítání všeho, co do tohoto konceptu nezapadá. Nizozemský kulturní antropolog Mart Bax na příkladu dlouhodobého výzkumu venkovských oblastí Hercegoviny prováděného v letech 1984 až 1999 doložil, že tendence k etnické homogenizaci tohoto regionu mohou být na účet politiky etnických čístek připsány jen částečně. Tamní válečné střety (v letech 1992 až 1995) se odehrávaly často na pozadí lokálních vendet a dlouhodobých, třebaže v minulosti částečně utlumených konfliktů. V jeho výkladu tak bosenský konflikt získal rozmanitější kontury, jež naznačovaly, že válečné střety nemusely probíhat výhradně podél etnických linií, ale i v rámci jednotlivých národů.⁴⁴ Tuto tezi podpořil i výše zmíněný konflikt mezi Bosňáky v západní Krajině.

K etnické homogenizaci v průběhu války současně nepřímě přispěli i mezinárodní vyjednaváci. Jeden z hlavních důvodů, proč již tak značně napjaté vztahy mezi Bosňáky a Chorvaty přerostly do otevřených střetů, jež doprovázely etnické čistky, spočíval v předloze mírového takzvaného Vanceova-Owenova plánu.⁴⁵ Vzhledem k tomu, že tento plán navrhoval rozdělení země podle etnického klíče, jednotlivé bojující strany usilovaly za pomoci etnické homogenizace regionů o co nejvýhodnější výchozí pozice pro nadcházející mírové rozhovory.⁴⁶

Jak již bylo řečeno, uplatňování etnických čístek podléhalo vývoji válečné situace a probíhalo s různou intenzitou. K násilnostem v prostoru Bosny a Hercegoviny ale mnohdy nedocházelo pouze v jednorázových vlnách. Kvůli proměnám frontových linií se do řady míst mohli vrátit dříve vyhnaní etnicky menšinoví obyvatelé, zatímco příslušníci národa, jehož vojska oblast původně etnicky čistila, byli naopak donuceni k odchodu. Platilo přitom, že ochota k případnému návratu po skončení války se u vyhnanců prudce snižovala, pokud sami u etnických čístek aktivně asistovali.

42 Srv. COHEN, Lenard: Bosnia's "Tribal Gods": The Role of Religion in Nationalist Politics. In: *Tamtéž*, s. 58.

43 Viz PERICA, Vjekoslav: *Balkanski idoli: Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, 2 sv. (Balkánské idoly: Náboženství a nacionalismus v jihoslovanských státech). Beograd, Knjižara Krug 2006.

44 Srv. BAX, Mart: Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: a Case-study from Rural Bosnia Hercegovina. In: *Ethnic and Racial Studies*, roč. 23, č. 1 (2000), s. 16–29.

45 Viz Vance-Owenov mírovní plán: Náčrt ujednání o Bosně a Hercegovině (Vanceův-Owenův mírový plán: Náčrt ujednání o Bosně a Hercegovině) (Ženeva, 02/05. 01. 1993.). In: TUDJMAN, Miroslav – BILIĆ, Ivan (ed.): *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995* (Plány, dohody, prohlášení o ústavním uspořádání Bosny a Hercegoviny 1991–1995). Zagreb, b.n. 2005, s. 198–201.

46 Viz MITROVIĆ, Momčilo: Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ (Etnické čistky jako strategie států v prostoru bývalé Jugoslávie). In: *Tokovi istorije: Časopis Instituta za Noviju Istoriju Srbije*, [roč. 13], č. 1–2 (2005), s. 181.

Vedoucí politici rozhodujících národních stran v Bosně a Hercegovině v počátcích etnického konfliktu v roce 1992 v Sarajevu. Zleva Chorvat Stjepan Kljuić, Srb Radovan Karadžić a Muslim Alija Izetbegović (foto www.en.wikipedia.org)

Následkem národnostní homogenizace se v průběhu konfliktu upevňovala na lokální úrovni nová a mnohdy nezvratná realita. K jejímu utváření přispívalo jak místně původní, tak nově příchodí obyvatelstvo, které se sem uchýlovalo z bezpečnostních důvodů nebo sem bylo záměrně dosídleno lokálními politickými elitami. Právě neochota těchto utečenců, kteří obývali cizí obydlí a sami netoužili po návratu do původních domovů, živená obratnou manipulací ze strany tamních politiků, tvořila – především v počátcích období poválečné rekonstrukce – jednu z hlavních překážek repatriačního procesu, jenž nebyl příliš úspěšný.

Vzhledem k tomu, že všechny tři nacionalistické strany – Srbská demokratická strana, Chorvatské demokratické společenství a Strana demokratické akce – usilovaly o vytvoření národního státu, a nikoliv skutečně demokratického společenství všech národů, je naprosto klíčové položit si otázku, jak vůči sobě od vypuknutí války vystupovalo samo národnostně různorodé obyvatelstvo. Nakolik byly vzájemné vztahy mezi jednotlivými národy narušeny nacionalistickou propagandou, kterou neúnavně podporovala média? Jak rychle se pod tlakem válečného vývoje proměňovalo doposud relativně funkční soužití v etnicky smíšených komunitách, respektive s jakou prudkostí erodovala koexistence heterogenního společenství? A dělo se tak přímo úměrně k postupujícímu konfliktu? Docházelo tedy ke skutečným násilným střetům mezi místními obyvateli od samého vypuknutí války, anebo bojové střety v obcích iniciovaly až vojenské jednotky, které sem v rámci svého postupu dorazily odjinud? Do jaké míry se na „čištění“ v lokálních komunitách Bosny a Hercegoviny podíleli místní obyvatelé, tedy etnicky odlišní sousedé, kteří doposud sdíleli jeden žitý prostor?

Na tyto otázky se velmi těžko hledají jednoznačné odpovědi. Chybí mikroregionální studie či hlubší sondy, které by podrobněji analyzovaly mezietnické vztahy v lokálních společenstvích. Většina primárních pramenů se převážně týká politických a socioekonomických souvislostí občanské války. Publikované výpovědi, vzpomínky na prožité hrůzy či negativní zážitky obyvatel Bosny a Hercegoviny z válečného období jsou vesměs prezentovány pouze ze strany bosňáckého národa. Reminiscence na prožité utrpení mnohdy sloužily nejen k doložení spáchaných válečných zločinů ze strany Srbů, ale i k potvrzení jejich záměru provést etnickou homogenizaci, případně přímo genocidních úmyslů. O pocitech, vnitřním rozpoložení a smýšlení srbských a chorvatských utečenců, kteří jako vnitřní přesídlenci živořili na jiných místech v Bosně a Hercegovině, toho příliš nevíme. Jejich strádání zcela překryly reference o hrůzných událostech z Podriní či západní, bosenské Krajiny během první fáze etnických čistek od dubna do září 1992 (viz dále).

Přesto však lze k výše položeným otázkám připojit několik základních konstatování. Pravděpodobně nejčastěji byla válka do lokálních společenství zavlečena zvenčí v důsledku přesunů vojenských jednotek či paramilitárních oddílů, které v příslušném regionu začaly operovat.⁴⁷ Na druhou stranu však platilo, že s gradací konfliktu, jenž určitým způsobem zasáhl v podstatě každého občana Bosny a Hercegoviny, se mezi třemi konstitutivními národy do extrému vystupňovaly vzájemné etnostereotypy a zažité předsudky. Veškeré zbytky racionálního uvažování překryla za přispění všudypřítomného násilí válečná psychóza, která znemožňovala zaujmout jakýkoliv věcný postoj.

Vztahy v etnicky smíšených komunitách, které doposud přímo nezasáhlo válečné dění, přesto mnohdy zůstávaly relativně nekonfliktní. S ohledem na probíhající boje bylo soužití v rurálních komunitách sice samozřejmě napjaté, nicméně vcelku stabilizované. Nemuselo se tedy od počátku *a priori* vyhrocovat do podoby vzájemné destrukce. To, že nakonec i v těchto národnostně různorodých sídlech sousedské vazby nevydržely a přetvořily se v otevřené nepřátelství, pozorovatelé připisovali hlavně vnějším faktorům, tedy násilí zavlečenému zvenčí. Platilo přitom, že zvěstev, k nimž došlo, se ve skutečnosti dopouštěli pouze někteří, a to za určitých specifických okolností.⁴⁸ I když se do etnicky heterogenních venkovských oblastí střední Bosny konflikt dostal z velké části zvnějšku, do té doby spolupracujícím bosňáckým a chorvatským vojenským jednotkám nic nebránilo koordinovaně vyhánět tamní menšinové Srby.

Křehký mír ale také často narušovaly násilnosti, které nezřídka reagovaly na spáchané násilí a teror v sousedních regionech. Drastický průběh válečného dění

47 Srv. jednotlivé zprávy o etnických čistkách ve sborníku *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995* (viz pozn. 28).

48 Tone Bringaová ukazuje ve výborném televizním dokumentu z roku 1993 na příkladu jednoho z venkovských sídel ve střední Bosně relativně harmonické etnicky smíšené prostředí Bosňáků a Chorvatů (CHRISTIE, Debbie – BRINGA, Tone: *We are All Neighbours*. London, A Granada production 1993). S obdobnými závěry vystupuje Filip Tesař v případě jednoho z detailněji zdokumentovaných masakrů v obci Ahmići ve střední Bosně (TESAŘ, Filip: *Etnické konflikty*. Praha, Portál 2007, s. 122).

Sutjeska s působivým památníkem na druhou světovou válku. V místech, kde Titovi partyzáni svedli nejtěžší bitvu s německými okupanty, se o padesát let později znovu bojovalo (foto Ondřej Žíla, 2011)

v jiných oblastech způsobil, že se v lokálních srážkách čím dál častěji začal objevovat prvek pomsty. Roztáčela se tak spirála všudypřítomného násilí, jež čím dál více osob pobízela reagovat na vzniklou situaci násilným způsobem.⁴⁹ Do té doby relativně poklidné soužití bylo současně efektivně atakováno záměrným terorem. Jasminka Udovički si na příkladu z opštiny Bosanska Krupa všímá, s jakou rychlostí se v důsledku úkladné vraždy šířila nedůvěra a panika mezi doposud poklidně koexistujícími etniky.⁵⁰

49 Například z výpovědí muslimských uprchlíků z opštiny Han Pijesak vyplynulo, že některé útoky Srbů vůči nim byly vedeny touhou po pomstě. Jedna Muslimka vyprávěla, že na její dům zaútočil rozhořčený Srb – otec syna, který byl zastřelen v Sarajevu. (Viz UDOVIČKI, J. – ŠTITKOVAC, E.: Bosnia and Herzegovina, s. 186 – viz pozn. 14.)

50 V létě 1992 našel srbský rolník svou ženu zavražděnou ve stodole společně s usmrčenými kravami. Vedle těla mrtvé manželky ležel kus papíru s podpisem jeho muslimského souseda, jenž hospodařil na druhém břehu řeky Uny. Rolník nemohl zjistit, zda podpis byl pravý, rukopis onoho muslimského zemědělce nikdy neviděl. Přestože nebylo jisté, kdo ženu ve skutečnosti zabil, zpráva o násilné smrti se spěšně a nekontrolovatelně šířila oblastí Cazinu. Neznámý strůjce (či strůjci) vraždy tak dosáhli svého, neboť vzedmuté pocity nedůvěry a ohrožení mezi dvěma národy ve zdejší společnosti posléze přerostly do přímých vojenských potyček. (Viz tamtéž, s. 181 n.)

Jiné prameny a sekundární literatura zase upozorňují na podíl místních obyvatel, kteří polovojenským milicím ukazovali domy svých etnicky odlišných sousedů.⁵¹ S ohledem na selektivní a zřejmě i účelovou a ne vždy hodnověrnou dokumentaci válečných zločinů ale nelze dostatečně relevantně posoudit, v jakém rozsahu místní obyvatelstvo paramilitárním jednotkám napomáhalo a zdali tak činilo dobrovolně, anebo ze strachu o vlastní osud.⁵² V řadě oblastí se naopak ukazovalo, že paramilitární jednotky i lokální elity musely mnohdy vynaložit značné úsilí, aby místní obyvatelstvo donutily spolupracovat. Podle názoru některých novinářů největší překážkou pro srbské ultranacionalisty bylo přesvědčit místní Srby, zvyklé žít v relativní harmonii s Muslimy a Chorvaty, aby se zúčastnili vojenských operací, či do nich alespoň nezasahovali.⁵³ V tomto ohledu se politickým elitám vyplácelo šít mezi obyvatelstvem strach a nedůvěru, jež spirálovitě rozdmýchávaly násilné reakce.

Většina obyvatel Bosny a Hercegoviny se shoduje v tom, že sousedské vztahy v etnicky smíšených komunitách byly před válkou, ale mnohdy i v jejím průběhu, korektní. Přesto je v Bosně a sousedním Chorvatsku hojně rozšířeno přesvědčení, že Srbové nevarovali své sousedy před útokem srbských vojenských sil na tu či onu obec, přestože na něj byli předem upozorněni. Ve studiích se v této souvislosti objevují častá tvrzení typu „Srbové to věděli“, s jejichž pomocí Bosňáci poukazovali na údajný fakt, že místní obyvatelstvo srbské národnosti bylo o útoku srbských jednotek dopředu zpraveno.⁵⁴ Podnět k preventivnímu odchodu obyvatel ale mnohdy mohl vycházet z úplně jiných okolností, jak nastiňuje na příkladu rozboru masakru v muslimsko-chorvatské obci Ahmići Filip Tesař. Původní teze, že Chorvaté těsně před atakem opustili obec, protože o něm byli předem informováni, na základě jeho terénního výzkumu vyznívá jinak. Podle jeho zjištění Chorvaté uprchli z vesnice, poté co se dověděli o údajně chystaném útoku mudžáhidů. Nemuseli se tedy obávat o své muslimské sousedy a podle Tesaře proto obtelefonovali pouze místní Chorvaty.⁵⁵ Mohlo se ale jednat také o záměrnou dezinterpretaci ze strany chorvatských vojenských jednotek.

51 Viz např. *The Fall of Srebrenica: Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35*. In: United Nations [online], New York 1999 [cit. 2010-04-13]. Dostupné z: <http://www.refworld.org/docid/3ae6afb34.html>. Podobně se často poukazuje na zločiny v oblasti bosenské Krajiny. Podle Petera Maasse, který navštívil jednu z vesnic v této oblasti, bylo několik desítek Muslimů popraveno svými srbskými sousedy. (MAASS, Peter: *Love Thy Neighbour: a Story of War*. London, Pan Macmillan Ltd. 1996, s. 76–79.)

52 V této souvislosti častý argument, že srbsí usedlíci paramilitárním bojůvkám ochotně napomáhali proto, že si takto s místními Bosňáky vyřizovali své osobní účty, lze rozhodně považovat za silně tendenční (srv. např. NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisli*, s. 148 a 150 – viz pozn. 24).

53 Viz WESSELINGH, Isabelle – VAULERIN, Arnaud: *Bosnie, la Mémoire a vif: Prijedor, laboratoire de la purification ethnique*. Paris, Buchet – Chastel 2003, s. 47.

54 Srv. JANSEN, Stef: Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life. In: BOUGAREL, Xavier – HELMS, Elisa – DULJZINGS, Ger (ed.): *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot, Ashgate 2007, s. 200–203.

55 Viz TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*, s. 118 n. (viz pozn. 48).

Poměrně těžko tedy stanovíme hranici mezi sousedskými střety, konfliktem, jemuž sousedé asistovali, a vojenským postupem armád, který rozvrátil lokální mezietnickou toleranci znesvářených stran. Stejně tak nelze závěry z průběhu a rozsahu etnických čistek v určitém regionu Bosny a Hercegoviny zevšeobecňovat a uplatňovat na celé její území.

Formy etnických čistek

Analýza jednotlivých rysů etnických čistek ukazuje, jakými postupy byl naplňován předsevzatý cíl vytvořit národnostně homogenní území. Přestože v rámci etnických čistek obecně platí, že dominující obyvatelstvo se zbavuje fyzické přítomnosti nechtěné a znevýhodněné skupiny, při jejich realizaci (tj. v užitých metodách a stupni násilností) v prostoru Bosny a Hercegoviny pozorujeme značné rozdíly. Samotné „čištění“ území totiž z velké části nebylo vedeno státem či státy, ale armádami nebo milicemi, které byly oficiálně na exjugoslávských státech nezávislé.⁵⁶ Na území Bosny a Hercegoviny tak v průběhu války operovalo poměrně značné množství rozličných vojenských formací či paramilitárních jednotek všech bojujících stran, které se chovaly zcela či téměř svrchovaně a nezávisle. Tomu odpovídala i míra brutality, za niž se tyto skupiny nemusely nikomu zodpovídat.⁵⁷ Teprve po čase byly jejich suverénní aktivity utlumeny a usměrněny – byť ne zcela – pod vojenským velením jednotlivých armád.

Již bylo řečeno, že násilnosti páchané na civilistech sloužily k šíření atmosféry strachu a paniky, aby lidé, kteří se ještě neodhodlali k odchodu ze svých domovů, k tomu byli co nejrychleji donuceni. Navzdory chaotickému vývoji válečného konfliktu lze z průběhu etnických čistek, které provázely postup armádních vojsk, vyvodit určitou jejich fázovitost. Konflikt se vyvíjel od bezprostředních násilných činů jednotlivců přes řádění četných ozbrojených band ve větším rozsahu až po určitou systematizaci při odstraňování etnicky odlišných osob, během níž bylo nežádoucí obyvatelstvo označeno a spočítáno.⁵⁸

Armádní či polovojenské jednotky využívaly k vyhánění nežádoucího obyvatelstva různé metody: pronásledování, bití, mučení, znásilňování, urychlené popravy bez soudu, nucené přemístění, konfiskace majetku a podobně. Ústřední roli v rámci

56 Prakticky se však poměrně zřetelně projevovalo spojení mezi Jugoslávskou lidovou armádou (*Jugoslovenska Narodna Armija* – JNA) a vznikající Armádou Republiky srbské a podřízenost Chorvatské rady obrany (*Hrvatsko vijeće obrane* – HVO) vojenským silám sousedního Chorvatska.

57 Přehled o jednotlivých paramilitárních jednotkách a jejich aktivitách v letech 1992–1994 podává obšírná zpráva OSN: *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex III: a Special forces United Nations*. In: United Nations [online], New York 1994 [cit. 2010-08-16]. Dostupné z: <http://ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/III-A.htm>.

58 Viz ROUX, M.: À propos de la „purification ethnique“ en Bosnie-Herzégovine, s. 50 (viz pozn. 4).

Muslimští uprchlíci z Višegradu na východě Bosny a Hercegoviny v dubnu 1992 (foto Getty, AFP, www.seattlepi.com)

etnické homogenizace ale sehrála především destrukce domovního fondu. Kromě bytových jednotek byly záměrně ničeny a poškozovány i sakrální budovy a jiné kulturní objekty, obzvláště v etnicky značně promíšených oblastech. Charakter multietnického prostředí v sobě nejčastěji odrážela větší urbánní sídla. Jejich systematická destrukce, tj. rozvrat dosavadního městského způsobu života, znamenala zároveň zkázu původní heterogenity. Obdobným způsobem (a s mnohem větší intenzitou) byla ničena sídla etnicky menšinových obyvatel v rurálních oblastech. Praktiky etnických čístek se postupně rozšířily prakticky na celé území Bosny a Hercegoviny.

Ztráta původního domova nejen v geografickém slova smyslu, ale i jako dosavadního způsobu života,⁵⁹ vyvolala u utečenců pocity vykořenění, které nemohla zmírnit ani následná úspěšná restituce majetku. Další záměr etnických čístek totiž spočíval v promyšleném a systematickém nabourávání předválečných vzpomínek utečenců relativizováním jejich hodnoty. Původní pocit bezpečí, který jim poskytovalo bydliště před válkou, byl drasticky poznamenán záměrným ničením jejich obydí a okolí. V neposlední řadě válka dramaticky narušila původní sociální vazby a zpochybnila význam pojmu „sousedství“.⁶⁰

59 Viz ŽÍLA, Ondřej: Vnitřní uprchlíci v Bosně a Hercegovině a jejich percepce „domova“. In: *Český lid*, roč. 100, č. 2 (2013), s. 129–149.

60 BUGAREL, K.: *Bosna*, s. 133–137 (viz pozn. 39).

Autoři, kteří se výzkumem etnických čistek zabývali, komplexněji nezkoumali otázku, do jaké míry znalost etnické situace v místě bydliště předznamenala vlastní rozhodnutí příslušníků národnostních menšin opustit své domovy ještě před vypuknutím války a začátkem samotné etnické čistky.⁶¹ Vyhrocený nacionalismus totiž na počátku devadesátých let do velké míry přinutil i doposud národnostně tolerantní obyvatele uvažovat podle dichotomie „my versus oni“, případně k ní přinejmenším přihlížet. Alespoň zevrubná představa o etnickém složení širšího areálu v okolí vlastního domova často přispěla – obzvláště v případech etnicky menšinových obyvatel – k rozhodnutí raději se přesunout do „bezpečí“, tedy do oblastí s většinovým zastoupením vlastního etnika.

Někteří odcházeli preventivně, jiní místo opouštěli až v důsledku cíleného tlaku tamních politických elit. „Ochranný“ typ odchodu v prvním případě nelze označit za „klasičskou“ formu etnické čistky. Záměrný tlak, kvůli němuž národnostně odlišné obyvatelstvo muselo opouštět domovy, ale již praktikám čistek odpovídal. Hranice mezi „dobrovolným“ odchodem, útekem, násilným vyhnáním a jinými formami válkou způsobených migrací v tomto ohledu zůstávala velmi prostupná.⁶² Ve všech případech nicméně platilo, že obyvatelstvo se řídilo a podřizovalo znalosti národnostní situace ve svém bezprostředním okolí. Údaje o etnickém složení jednotlivých regionů získávaly určující význam obzvláště tehdy, když žádný z tamních národů nedosahoval absolutní většiny. S využitím těchto čísel ve smíšených regionech zesiloval důraz na vymezení zřetelných etnických linií, podél nichž pak napětí eskalovalo.

Výsledný rozsah etnických čistek

Pokud chceme alespoň přibližně kvantifikovat, kolik příslušníků toho kterého národa opustilo své domovy, musíme nejprve retrospektivně přepočítat etnické složení Bosny a Hercegoviny z roku 1991 v podmínkách nového administrativního uspořádání země po skončení války. Tento propočet je ale z metodického hlediska obzvláště obtížný. Daytonská dohoda rozparcelovala více než tři desítky opštín mezi Federaci Bosna a Hercegovina a Republiku srbskou. Vzhledem k tomu, že rozhraničení bylo ustanoveno na mapě s měřítkem jedna ku padesáti tisícům, velmi těžko se určovalo, ke které entitě nejasně vymezená místa vlastně patří. Největší problém se týkal hustě zalidněných městských opštín Sarajevo Ilidža a Sarajevo Novo, jimiž entitní linie přímo prochází (hranice dokonce pomyslně protíná některé domy a byty). Mezi publikovanými kalkulacemi početního zastoupení Bosňáků, Srbů, Chorvatů a ostatních národností ve Federaci Bosna a Hercegovina a Republice srbské podle sčítání z roku 1991 proto existují zcela markantní rozdíly, které velmi znesnadňují stanovení předpokládaného absolutního počtu utečenců konstitutivních národů

61 Viz JANSEN, Stef: National numbers in Context: Maps and Stats in Representations of the Post-Yugoslav Wars. In: *Identities: Global Studies in Culture and Power*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 48.

62 Tamtéž, s. 48 n.

podle místa jejich původu. Na základě vlastních kalkulací se domnívám, že k realitě nejbližší mohou mít odhady Anteho Markotiče, jenž jako jediný z demografů od oficiálních statistických údajů racionálně odečetl počet osob, které se v době sčítání v roce 1991 nacházely v zahraničí (naprostá většina z nich se do Bosny a Hercegoviny po vypuknutí konfliktu nevrátila). Jeho propočty tak nejvěrohodněji vykreslují předpokládanou realitu etnického složení země v roce 1991.

Přepočet zastoupení tří konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny podle daytonského uspořádání k roku 1991⁶³

Konstitutivní národy	Bosňáci		Srbové		Chorvaté	
Federace Bosna a Hercegovina	1 333 345	55 %	550 850	22,7%	490 454	20 %
Republika srbská	480 413	30 %	742 643	45,6%	136 088	8,35 %
Celkem	1 852 430	44,5 %	1 311 626	31,5 %	670 868	16,1 %

S využitím Markotičových údajů se můžeme pokusit precizněji kvantifikovat útěk etnicky nežádoucích osob a posoudit, jak se hromadné přesuny obyvatelstva promítly do národnostní struktury Federace Bosna a Hercegovina a Republiky srbské po skončení války. Mezinárodní pozorovatelé se shodovali v odhadech, že z prostoru Federace Bosna a Hercegovina uprchlo přibližně devadesát procent Srbů a z oblasti Republiky srbské bylo vyhnáno až pětadevadesát procent Bosňáků a Chorvatů.⁶⁴ Pokud bychom tyto relativní odhady přepočítali k početnímu zastoupení národů v roce 1991, shledáme, že z území Federace Bosna a Hercegovina uprchlo téměř půl milionu Srbů a z teritoria Republiky srbské skoro čtyři sta šedesát tisíc Bosňáků a sto třicet tisíc Chorvatů.

Samotná zpětná kalkulace etnické situace v roce 1991 v rámci nově vymezených entit je ale do jisté míry zavádějící, neboť navozuje podle definice etnické čistky mylnou představu, že z těchto území utíkalo výhradně národnostně minoritní či jinak znevýhodněné obyvatelstvo. Převážná část utečenců sice prchala z míst, kde tvořila menšinu, nicméně mezi nimi bylo i mnoho příslušníků většinového národa,

63 Přepočet zahrnuje pouze tři konstitutivní národy: Bosňáky, Srby a Chorvaty. Obyvatelé deklarující se jako Jugoslávci byli vyřazeni, v důsledku čehož součet v tabulce nečiní sto procent. (Zdroj: MARKOTIČ, Ante: Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske 1991–1998 (Válka a její vliv na změny počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny a Chorvatska 1991–1998). In: *Društveno Istraživanje* (Sociální výzkum), Zagreb, roč. 8, č. 5–6 (1999), s. 756.)

64 Viz např. ROSAND, Eric: The Right to Return Under International Law Following Mass Dislocation: The Bosnia Precedent. In: *Michigan Journal of International Law*, roč. 19, č. 2 (1998), s. 1100.

kteří své domovy opouštěli pod přímým či nepřímým tlakem válečných událostí.⁶⁵ Přestože kvůli absenci relevantních pramenů jen velmi těžko posoudíme, v jakém rozsahu a s jakou mírou násilností se na etnických čistkách podíleli příslušníci jednotlivých národů, nemůžeme ignorovat skutečnost, že své domovy opouštělo obyvatelstvo všech tří konstitutivních národů.

Navzdory poněkud klamně vypovědní hodnotě uváděných údajů je současně zjevné, že v relativních číslech počet vyhnaných osob z řad jednotlivých národů poměrně korespondoval s proporčním zastoupením konstitutivních národů v roce 1991 a vývojem konfliktu. Výrazně větší počet vyhnaných Bosňáků byl do značné míry způsoben – kromě střetů se Srby – konfliktem s Chorvaty ve střední Bosně a vzájemnými ozbrojenými srážkami bosňáckých armád v důsledku vyhlášení takzvané Autonomní oblasti Západní Bosna v okolí města Velika Kladuša.⁶⁶ Často uváděná teze, že Srbové odcházeli z území pod kontrolou bosňáckých či chorvatských sil dobrovolně, se však prizmatem kvantitativních údajů jeví jako zavádějící a nepravdivá. Mnoho Srbů muselo své domovy opustit zcela zjevně taktéž v důsledku obdobné kombinace přímých válečných událostí, etnických čistek, tlaku, strachu ze msty a podobně. Současně však těžko posoudíme, do jaké míry byla srbská propaganda efektivní a „exkluzivní“ v přesvědčování svého obyvatelstva, aby opustilo oblasti pod bosňáckou či chorvatskou kontrolou. Tedy nakolik srbské obyvatelstvo utíkalo pod tlakem tamních válečných událostí, nakolik – jak jsme rozebírali výše – preventivně a nakolik se srbským politikům dařilo přesvědčit Srby, aby svůj rodný kraj opustili natrvalo kvůli prosazované nemožnosti společného soužití.

Strategické zájmy národnostních elit: příklady etnických čistek a jejich realizace

Souvztažnost mezi populační dynamikou konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v období existence jugoslávské federace a vyvíjejícím se charakterem bosenského konfliktu je třeba opřít o chronologický výčet empirických dat (tj. jednotlivých záznamů o etnických čistkách).⁶⁷ Kvůli nerovnoměrnému populačnímu vývoji Srbů

65 Například Srbové z Federace Bosna a Hercegovina utíkali i z oblastí, které byly před válkou většinově srbské (Titov Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Bosanski Petrovac). Podobně většinoví Bosňáci z příslušných opštin východní Bosny či většinoví Chorvaté z posávských okresů opouštěli své domovy v důsledku postupu srbských vojsk.

66 Z oblasti Cazinské Krajiny uprchlo do sousedního Chorvatska v létě 1994 (na základě informací politika Fikreta Abdiče a generála Atifa Dudakoviče) asi 30 tisíc civilistů (srv. FOTINI, Cristia: *Following the Money: Muslim versus Muslim in Bosnia's Civil War*. In: *Comparative Politics*, roč. 40, č. 4 (2008), s. 468).

67 Za poměrně relevantní, byť ne zcela důsledně vyvážené zdroje je třeba v tomto ohledu považovat již citované zprávy zvláštního zpravodaje Výboru OSN pro lidská práva Tadeusze Mazowieckého a reporty nevládních organizací Human Rights Watch, Amnesty International či International Human Rights Law Institute. Údaje o etnických čistkách z různých zdrojů shromažďovali a analyzovali citovaní odborníci Erik Melander, Gerard Toal, Carl Dahlman aj.

a Muslimů, jeho proměně v posledních dvou dekádách existence jugoslávského státu a eskalaci politického a socioekonomického napětí se tak posléze vypuknuvší válečný konflikt v Bosně a Hercegovině odvíjel s neúprosnou logikou, jež vedla k vytváření obranyschopných a geograficky funkčních území.

Teritoria, na kterých Muslimové Srbům v posledních dekádách před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a jež se současně nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí (či do nich byla na základě rozhodnutí parlamentu srbského národa již přímo začleněna), se stala prvními cíli vojenských útoků.⁶⁸ V oblastech, kde se v důsledku odlišného populačního chování měnilo proporční zastoupení Bosňáků a Srbů (početní úbytek Srbů a přírůstek Bosňáků), poté docházelo k těm nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu obyvatelstvu.⁶⁹

Zároveň ale zdůrazňeme, že závěry o rozsahu a lokalizaci etnických čistek, které by byly stavěny pouze na základě demografického vývoje, by nepředstavovaly zcela komplexní mozaiku průběhu války. Domněnka, že v oblastech s nízkou etnickou heterogenitou nedocházelo k etnickým čistkám, je tedy nesprávná, respektive neúplná. K dostatečnému zajištění určitého prostoru bylo z vojenského hlediska mnohdy nutné připojit další strategicky významná území s klíčovými pozemními komunikacemi, bez nichž by obrana kontrolovaných oblastí mohla být ohrožena. Strategické důvody tak způsobily, že k etnickým čistkám mohlo dojít i v místech, kde tomu národnostní složení obyvatelstva ani další demografické charakteristiky nenapovídaly.

Etnické čistky se během konfliktu v Bosně a Hercegovině neděly téměř vůbec nahodile a nebyly prostorově rovnoměrně zastoupeny ani časově stejnoměrně rozloženy. Naopak byly zacíleny do několika konkrétních oblastí ve třech (či čtyřech) hlavních fázích etnické homogenizace. První z nich se odehrála v období od dubna do září 1992. Druhá fáze proběhla o rok později, rovněž mezi dubnem a zářím.⁷⁰ Vzhledem ke společné chorvatsko-bosňácké ofenzivě v srpnu a září 1995 je nutné vyčlenit ještě třetí fázi etnických čistek. Za poslední etapu etnické homogenizace Bosny a Hercegoviny lze označit události související s odchodem Srbů ze Sarajeva v roce 1996.⁷¹ Z vymezených časových období etnických čistek lze vysledovat, že

68 Andrew Slack s Royem Doyonem na základě svých výpočtů potvrdili zjevnou korelaci mezi stupněm násilností a oslabením početního zastoupení srbského národa v letech 1961–1991 (srv. SLACK, Andrew – DOYON, Roy: Population Dynamics and Susceptibility for Ethnic Conflict: The Case of Bosnia and Herzegovina. In: *Journal of Peace Research*, roč. 38, č. 2 (2001), s. 157).

69 Přesněji řečeno, v těchto okresech se podařilo násilné události nejdetailněji zmapovat. Etnická heterogenita mezi srbským a muslimským obyvatelstvem k roku 1991 nejvíce vzrostla v opštinách Ključ, Prijedor, Foča, Čajniče, Sanski Most, Doboj, Derвента. V případě bosňácko-chorvatských opštín takovýto vývoj nastal v okresech Busovača, Vitez, Novi Travnik, Fojnica, Mostar. (Srv. ŽÍLA, Ondřej: Ethno-demographic development in Bosnia and Herzegovina in 1971–1991 and its propensity for ethnic conflict. In: *Geographica: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Rerum Naturalium*, roč. 44, č. 1 (2013), s. 5–25.)

70 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 5 a 21 (viz pozn. 2).

71 Srv. SELL, Louis: The Serb Flight from Sarajevo: Dayton's First Failure. In: *East European Politics and Societies*, roč. 14, č. 1 (2000), s. 179–202.

ačkoliv bosenský konflikt trval nepřetržitě více než tři roky, hlavní bojové akce byly kvůli vysoce členitému, hornatému terénu vedeny především v letních měsících.

Strategické zájmy srbských elit a jejich realizace

Srbské síly od počátku vypuknutí skutečného konfliktu do konce roku 1992 velmi rychle vojensky opanovaly šedesát až sedmdesát procent teritoria Bosny a Hercegoviny. Tento údaj, který ukazuje, že Srbové násilně zabrali rozsáhlejší území, než na jakém tvořili v roce 1991 většinu, je nutno podrobit srovnání s předválečným geografickým rozložením obyvatelstva v zemi. V září roku 1991 byly vyhlášeny čtyři takzvané srbské autonomní oblasti (SAO Bosanska Krajina, SAO Semberija, SAO Romanija, SAO Hercegovina). Tyto správní struktury, vytvářené paralelně ke stávajícímu zřízení Bosny a Hercegoviny, vznikly výhradně v regionech s většinovým srbským zastoupením. Ve vymezených oblastech fungovala od okamžiku jejich vyhlášení dvojí moc: dosavadní orgány příslušného okresu (bez účasti zástupců Srbské demokratické strany, místo nichž byly kooptovány jiné osoby) a orgány takzvaného srbského okresu. Na hranicích okresů, které byly začleněny do srbských autonomních oblastí, začaly na řadě míst hlídkovat patroly členů a sympatizantů Srbské demokratické strany.⁷² Při přebírání politické a vojenské moci, které bosňáčtí političtí představitelé přirozeně považovali za uzurpaci, ještě nedošlo k použití násilí proti tamnímu etnicky menšinovému (převážně muslimskému) obyvatelstvu. Ponechme v tomto okamžiku stranou otázku zákonnosti vzniku těchto autonomních správních jednotek a zaměřme se na problematiku jejich teritoriálního vymezení.

K vytyčení rozhraní těchto čtyř vzájemně nepropojených oblastí posloužily administrativní hranice opštín, které kopírovaly tamní etnicky většinové složení obyvatelstva (podle zobrazení na úrovni opštín) a odpovídaly také etnické realitě na úrovni sídel. Ze statistických dat národnostního složení přitom vyplývá, že jednotlivé srbské autonomní oblasti byly zpočátku vymezeny výhradně podle většinových pozic srbského obyvatelstva. V celkově třiatřiceti opštinách zahrnutých do srbských autonomních oblastí žilo v průměru šedesát osm procent Srbů (vlastní přepočty). V téměř všech těchto okresech měli Srbové absolutní většinu (kromě Ključ, Kotor Varoš a Kupresu, kde dosahovali pouze relativně většinového zastoupení). Patrně proto k nim zpočátku nebyly přiřazeny strategické okresy Prijedor, Sanski Most, Doboj a další, kde Srbové ztratili většinové postavení a v důsledku vlastního nepříznivého demografického vývoje zaostali za Muslimy.⁷³ Čtyři autonomní oblasti Srbů se rozkládaly většinou v horských, málo osídlených okresech, které sice pokrývaly čtyřicet procent rozlohy země, ale žilo v nich pouze dvaadvacet procent populace Bosny a Hercegoviny.⁷⁴

72 Viz TESAR, Filip: Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ. In: GABAL, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě: Konflikt nebo integrace*. Praha, G plus G 1999, s. 285.

73 Srv. ŽILA, O.: *Ethno-demographic development in Bosnia and Herzegovina...*, s. 18.

74 Druhým nejpočetněji zastoupeným etnikem ve vymezených autonomních oblastech byli Muslimové (21,6 procent) a poté Chorvaté (6,5 procent), zbytek obyvatel tvořili Jugoslávci. Hranice těchto srbských autonomních oblastí ale nebyly nijak oficiálně a administrativně

Situace se však velmi rychle dál radikalizovala. Když 15. října 1991 parlament Bosny a Hercegoviny proklamoval suverenitu,⁷⁵ bosenskosrbské elity (s masivní podporou svého národa) tento akt odmítly, skupštinu opustily a o devět dní později vytvořily vlastní ústavodárný orgán, takzvaný Parlament srbského národa v Bosně a Hercegovině. Je třeba zdůraznit, že zákonodárný postup poslanců za muslimskou Stranu demokratické akce a Chorvatské demokratické společenství při přijetí memoranda o suverenitě byl v rozporu s ústavou Bosny a Hercegoviny, neboť pro toto rozhodnutí – při absenci srbských poslanců – nehlasovaly více než dvě třetiny poslanců. Srbové posléze memorandum označili za protiústavní a prohlásili, že se nebudou do jeho odvolání účastnit práce orgánů republikové vlády ani respektovat její rozhodnutí. Srbská demokratická strana v listopadu 1991 naopak zorganizovala vlastní referendum, v němž si srbské obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny mělo zvolit, zda si přeje zůstat ve státním svazku Jugoslávie.⁷⁶ Na základě jeho kladného vyjádření vyhlásil 21. listopadu 1991 parlament srbského národa již celkem pět srbských autonomních oblastí v Bosně a Hercegovině, které jako nedílná součást této republiky zůstávaly i nadále součástí jugoslávské federace.⁷⁷ Původní teritoriální rozsah srbských autonomních oblastí, který měl podle srbského (a chorvatského) záměru regionalizovat a decentralizovat území Bosny a Hercegoviny na základě národnostního principu, ještě relativně odpovídal tamní většinové početní přítomnosti Srbů. Deklarace o srbských autonomních oblastech z konce listopadu 1991 ale původní počet zahrnutých okresů značně rozšířila o opštiny, v nichž již Srbové nedosahovali absolutní většiny, a dokonce v některých případech zastávali i výrazně menšinové postavení (okresy Banovići, Živinice), což již zcela zásadně odporovalo původní regionalizaci podle národnostního principu.⁷⁸

přesně stanoveny. (Srv. ROUX, M.: À propos de la „purification ethnique“ en Bosnie-Herzégovine, s. 56 – viz pozn. 4.)

75 „Memorandum o suverenitě Republiky Bosna a Hercegovina“ zakotvovalo suverenitu tohoto nového státního útvaru v rámci Jugoslávie, a tedy vyhlášovalo nadřazenost republikových zákonů nad zákony federálními.

76 Otázka zněla: „Hlasujete pro rozhodnutí přijaté Srbským shromážděním 24. října, podle něž by Srbové měli zůstat součástí Jugoslávie, která zahrnuje Srbsko, Černou Horu, SAO Krajina, Slavonie, Baranja a Srem a všechny ostatní regiony, které se budou chtít připojit?“ (Citováno podle: WESSELINGH, I. – VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif*, s. 42 – viz pozn. 53.)

77 Viz Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini (Rozhodnutí o verifikaci vyhlášených srbských autonomních oblastí v Bosně a Hercegovině) (Sarajevo, 21.11.1991.). In: TUDJMAN, M. – BILIĆ, I. (ed.): *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustroju Bosne i Hercegovine 1991–1995*, s. 39 (viz pozn. 45). Parlament srbského národa v Bosně a Hercegovině vyhlásil v lednu 1992 Srbskou republiku Bosna a Hercegovina, kterou tvořily jednotlivé vyhlášené srbské autonomní oblasti. Tato republika se jako celek považovala za jednu z federálních jednotek svazové Jugoslávie. Deklaraci doprovázelo vyhlášení suverenity zákonů přijatých Parlamentem srbského národa nad zákony parlamentu Bosny a Hercegoviny.

78 Například součástmi srbské autonomní oblasti v bosenské Krajině se staly opštiny Bosanska Krupa a Donji Vakuf. K srbské autonomní oblasti Hercegovina byla nově přiřazena Foča a oblasti, kde žilo srbské obyvatelstvo pouze v omezeném počtu (okresy Neum a Stolac).

Kotor Varoš na severozápadě Bosny a Hercegoviny. I tudy se prohnala etnická válka (foto Ondřej Žíla, 2011)

Údaj o srbském záboru dvou třetin území Bosny a Hercegoviny na konci roku 1992 je tedy potřeba podrobit detailnějšímu rozboru. Srbové během roku 1992 vojensky rozšířili svou územní kontrolu podle odhadu ze zhruba čtyřiceti procent rozlohy země, kde před vypuknutím války absolutně převažovali, o dalších pětadvacet procent. K co neefektivnějšímu zajištění nárokovaných území již intenzivně využívali praktiky etnických čistek. Kromě cíle propojit již tak neadekvátně rozšířené srbské autonomní oblasti počítal strategický plán Srbské demokratické strany i s připojením dalších oblastí, které v roce 1991 většinově obývali výhradně Muslimové (celý východní pás podél řeky Driny, zahrnující například opštiny Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Rogatica, Višegrad či Goražde). Srbové tedy zjevně primárně usilovali o kontrolu nad Podriním kvůli napojení na Srbsko,⁷⁹ ale také proto, aby odřízli muslimskou centrální Bosnu od muslimských obyvatel v Sandžaku. Útoky srbských vojenských sil⁸⁰ od počátku dubna 1992 směřovaly právě do těchto regionů.

Zcela nově vznikla tzv. Romanijsko-birčanská srbská autonomní oblast, jež zahrnovala např. okresy Vlasenica, Olovo, Šekovići a srbskou část Rogatice. Srbská autonomní oblast Semberija byla rozšířena do přilehlých oblastí se srbskou populací. Strategicky významný Zvornik však ve zmíněném dokumentu nebyl explicitně uveden. (Viz tamtéž, s. 39 n.)

79 Spojení se Srbskem (a Černou Horou) zajišťovaly jižně od Bijeljiny čtyři hlavní silniční komunikace, tři z nich přes řeku Drinu ve městech Zvornik, Višegrad a Foča a jedna ve městě Trebinje.

80 Výrazem „srbské vojenské síly“ označují utvářející se Armádu Republiky srbské, která byla oficiálně vyhlášena 12. května 1992, a bosenským Srbům nakloněné jednotky Jugoslávské lidové armády.

I východobosenská Foča, začleněná do autonomní Republiky srbské, zřejmě spatřuje svou budoucnost v evropské integraci (foto Ondřej Žíla, 2011)

Bojům v Podriní však chronologicky předcházely první těžké střety již v březnu 1992 v Bosanském Brodu a Kupresu. Obě tato sídla měla pro strategické cíle srbského vedení značný význam. Bosanski Brod představoval důležitou spojnici mezi Bosnou a Hercegovinou a Chorvatskem, odkud spojeným silám Chorvatů a Bosňáků proudily dodávky zbraní a vojenského materiálu. Zdejší most přes Sávu zůstal poslední (kromě Brčka), který Srbové ještě nekontrolovali nebo nezničili. Kupres byl pro změnu důležitým bodem na komunikaci mezi západní Hercegovinou a střední Bosnou. V logice eskalujícího konfliktu se v tomto místě musely od počátku vést mezi Srby a Chorvaty tvrdé boje, neboť pro Chorvaty se jednalo o nejdůležitější dopravní spojnici s Bugojnem a dalšími chorvatskými opštinami v centrální části země. Srbové naproti tomu tuto silnici považovali za důležitou součást zamýšlené druhé vojenské osy, která směřovala z Banja Luky na Mostar. Především průběh těžkých bojů v Posávi mezi Srby a Chorvaty (nejprve hlavně v opštině Derventa) svědčil o tom, že je konflikt od samého počátku veden nejen v oblastech s výraznou mezietnickou demografickou interakcí, ale paralelně má za cíl i zajištění strategických uzlů, bez nichž není možné vést další vojenskou ofenzivu. Válka (a s ní první brutální čistky) vypukla v plném rozsahu poslední březnový den roku 1992 v Bijeljini, odkud se v rychlém sledu šířila celým Podriním.

Po následných vojenských neúspěších v Sarajevu, Tuzle a Mostaru se pozornost bosenskosrbské armády o to více zaměřila na vojenskou expanzi v Posávi a na bezvýhradné ovládnutí území v bosenské Krajině. Zdejší okresy (Prijeedor, Sanski Most, Ključ) ležely na další stěžejní komunikaci, jež propojovala srbská území v bosenské

I východobosenská Foča, začleněná do autonomní Republiky srbské, zřejmě spatřuje svou budoucnost v evropské integraci (foto Ondřej Žíla, 2009)

Krajině přes Drvar s oblastmi, které kontrolovali chorvatští Srbové. Dobyť dvou klíčových uzlů Doboje a Derventy v květnu a červnu 1992 umožnilo srbským silám dále postupovat ke strategicky nejdůležitějšímu městu posávského regionu Brčku, které kontrolovali Chorvaté. Toto město mělo pro bosenskoserbské síly obzvlášť velký význam, neboť tudy v důsledku neúspěchu Srbů v Tuzle vedla jediná spojnice se severovýchodní Bosnou. Boje v těchto oblastech měly současně vést k propojení území, která Srbové již v Bosně a Hercegovině kontrolovali, s oblastmi v držení chorvatských Srbů.

Drastické etnické čistky, které páchaly srbské síly, byly s podzimem 1992 výrazně utlumeny. Srbové se poté zaměřili spíše na konsolidaci a udržení kontrolovaných (a již etnicky homogenních) území. Tento stav víceméně platil až do koordinovaného ofenzivního postupu chorvatských a bosňáckých sil v roce 1995 v západní Hercegovině a Krajině. Srbové v tomto období zintenzivnili své vojenské aktivity v regionech Podriní, které jim doposud odolávaly (Srebrenica, Goražde). Erik Melander v této souvislosti poukazuje na skutečnost, že opštiny s etnicky menšinovým obyvatelstvem, jež se ocitly „stlačeny“ mezi okresy pod kontrolou dominantního odlišného národa, byly nejvíce ohroženy následným atakem a etnickými čistkami.⁸¹ Přesně taková situace nastala ve Srebrenici (a nedalekém Bratunaci a Goražde) po dobytí sousedního Višegradu a Zvorniku. Často uváděné tvrzení, že Srbové brutální zásah v bezpečnostní zóně Srebrenica předem záměrně naplánovali

81 MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 68 n. (viz pozn. 2).

a provedli, aniž by k tomu byli jakkoliv vyprovokováni, je ale značně zjednodušující, a tudíž krajně nepřesné.⁸² Faktem zůstává, že bosenskosrbské jednotky v roce 1992 Srebrenicu nedobýly.⁸³ Společenské klima v této opštině se značně vyostřovalo, neboť bosenskomuslimské jednotky podnikaly z bezpečnostní zóny pod kontrolou „modrých příleb“ OSN vůči sousedním srbským vesnicím intenzivní nájezdy (viz dále). Navíc obě válčící strany odlišně interpretovaly nařízení OSN o demilitarizaci srebrenické enklávy.⁸⁴ Nakonec se Srbové rozhodli v důsledku své slábnoucí pozice na válečném poli v roce 1995 a kvůli pokračujícím útokům Bosňáků Srebrenicu vojensky obsadit.⁸⁵ Přestože se srebrenický masakr a jeho strašlivá bilance nedají nijak omluvit, z vojenského hlediska tento hrůzný zločin představoval završení cílené etnické homogenizace Podriní v rámci konsolidace pozic Republiky srbské.⁸⁶

Strategické zájmy chorvatských elit a jejich realizace

Podle stejného etnoteritoriálního schématu, jaké Srbská demokratická strana využívala v opštinách se srbskou většinou, i Chorvaté urychleně iniciovali vytvoření paralelních politických a vojenských struktur v „chorvatských“ okresech Bosny a Hercegoviny. Nejprve bylo 12. listopadu 1991 vyhlášeno Chorvatské společenství Bosanska Posavina, které zahrnovalo osm opštin v severním Posáví.⁸⁷ Absolutní či relativní početní převahou přitom Chorvaté disponovali pouze ve čtyřech z nich. O týden později představitelé Chorvatského demokratického společenství proklamovali v západní Hercegovině takzvané Chorvatské společenství Herceg-Bosna se sídlem v Mostaru. Tato nová entita, představující maximalistické vyjádření chorvatských strategických zájmů, zahrnovala celkem třicet opštin západní Hercegoviny a centrální Bosny.⁸⁸

Tato teritoriální jednotka zahrnovala kromě „chorvatských“ území i regiony, v nichž Chorvaté měli jen relativní většinové zastoupení (Vitez, Busovača, Vareš), či dokonce oblasti, kde tvořili pouze menšinu (Jablanica, Konjic, Kakanj, Gornji-

82 Sr. MOJZES, Paul: *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2011, s. 178–183.

83 Viz HONIG, Jan – BOTH, Norbert: *Srebrenica: Record of a war crime*. New York, Penguin Books 1996, s. 78.

84 Zatímco Srbové předpokládali, že demilitarizována bude celá srebrenická opština, Bosňáci si toto nařízení vyložili tak, že odzbrojení se vztahuje pouze na město Srebrenica. Podle nizozemských novinářů Jana Honiga a Norberta Botha se OSN nikdy nepokusila Muslimy ze Srebrenice systematicky odzbrojit (viz *tamtéž*, s. 106).

85 Za pomyslnou poslední kapku lze považovat bosňácký útok na srbskou vesnici Višnjica 26. června 1995 (sr. MOJZES, P.: *Balkan Genocides*, s. 181).

86 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 26.

87 Sr. TOAL, Gerard – DAHLMAN, Carl: *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and Its reversal*. New York, Oxford University Press 2011, s. 104.

88 Oficiální deklarace se přitom vůbec nezmiňovala o obraně teritoriální integrity Bosny a Hercegoviny (sr. Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (Rozhodnutí o zřízení Chorvatského společenství Herceg-Bosna) (Grude, 18.11.1991). In: TUDJMAN, M. – BILIĆ, I. (ed.): *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, s. 37 n. – viz pozn. 45).

Zničená továrna ve Vareši zarůstá vegetací (foto Ondřej Žíla, 2009)

Vakuf).⁸⁹ Z iniciativy místních špiček Chorvatského demokratického společenství byla vytvořena vojenská domobrana, takzvaná Chorvatská rada obrany (*Hrvatska vijete obrane* – HVO). Vedení bosenských Chorvatů kvůli hrozícímu nebezpečí války modernizovalo dopravní komunikace na „svém“ teritoriu a urychleně budovalo také novou infrastrukturu, která propojovala střední Bosnu s Chorvatskem skrze město Tomislavgrad.⁹⁰

Chorvatská rada obrany v koordinaci s armádou sousedního Chorvatska v květnu 1992 úspěšně zastavila srbské síly postupující Hercegovinou a následným protiútokem je zatlačovala nazpět, přičemž v rámci svého postupu etnicky čistila zdejší srbské vesnice.⁹¹ K etnickým čistkám v koordinaci s Bosňáky docházelo i v dalších

89 Srv. ŽÍLA, O.: *Ethno-demographic development in Bosnia and Herzegovina...*, s. 17 (viz pozn. 69).

90 Jednalo se např. o nově budované úseky Tomislavgrad–Jablanica, Tomislavgrad–Prozor, Gornji Vakuf–Novi Travnik, Prozor–Fojnica (viz TESAŘ, F.: *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*, s. 286 – viz pozn. 72).

91 Zodpovědnost za většinu provedených etnických čistek v Hercegovině nesla Chorvatská rada obrany (viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 51).

opštinách střední Bosny (v Konjici, Zenici, Zavidovići, Žepče a jinde) a samozřejmě v Posáví, kde se soustavně bojovalo o Brčko.

Chorvatští nacionalisté se zasazovali o dalekosáhlou decentralizaci Bosny a Hercegoviny, jež měla být rozdělena do kantonů podél etnických linií se značnou mírou autonomie. Přestože v prvním roce konfliktu účelově spolupracovali s Bosňáky, tato vojenská utilitární kooperace zůstávala omezena především na oblasti, v nichž měli Chorvaté své vlastní strategické zájmy. Jejich zcela opačný postoj k administrativnímu uspořádání Bosny a Hercegoviny přitom musel nutně vyústit do vzájemného střetu zájmů. Tomu nasvědčoval i narůstající počet zpočátku drobných vzájemných potyček, které se však na podzim 1992 výrazně vystupňovaly.⁹² Válečné střety mezi Chorvaty a Bosňáky naplno propukly až týden po zveřejnění Vanceova-Owenova mírového plánu z ledna 1993, jenž podporoval – jak již řečeno – teritoriální rozdělení země podél etnických linií. Tento plán ovšem přisoudil Chorvatům i opštiny s relativní, či dokonce absolutní muslimskou většinou (Konjic, Jablanica, Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Bugojno, Travnik). Chorvaté nadto ještě požadovali dvě opštiny, které plán přiřkl Bosňákům (Vareš a Žepče). Chorvaté i Bosňáci, přestože s plánem nesouhlasili, se poté v intencích jeho logiky snažili zajistit si výhradní kontrolu na přisouzených územích, v důsledku čehož boje zachvátily většinu okresů střední Bosny.

Velmi tvrdé srážky se od jara 1993 odehrávaly v opštině Gornji Vakuf, v údolí řeky Lašvy (Busovača, Vitez, Travnik), v povodí řeky Bosny (Kiseljak, Kreševo, Žepče) a v Hercegovině (Mostar, Stolac). Vzájemné střety mezi Chorvaty a Bosňáky pomyslně vyvrcholily v okrese Vareš, jenž si až do října 1993 – navzdory změnám v politickém vedení opštiny, které opustili umírnění chorvatští představitelé a jež poté spolupracovalo se srbskými vojenskými silami – udržel výjimečný stupeň mírového soužití mezi tamními Chorvaty a Bosňáky. Výjimečný byl i fakt, že nedobrovolný odchod Chorvatů na konci října 1993 primárně způsobili zastánci tvrdé linie z řad Chorvatského demokratického společenství, kteří do Vareše dorazili z Kiseljaku spolu se speciálními jednotkami Chorvatské rady obrany.⁹³ Napětí mezi místními Chorvaty a Bosňáky navíc gradovalo, když sem ve větším počtu začali přicházet chorvatští utečenci ze sousedních okresů.

Vareš svou polohou tvořil z pohledu Chorvatů exklávu obklopenou bosňáckým územím, jež byla od kompaktního chorvatského území odříznutá údolím řeky Bosny. Snaha chorvatských jednotek prorazit sem na jaře 1993 z Kiseljaku koridor nevyšla. Chorvatská rada obrany, která své pozice udržovala již téměř výhradně v západní

92 Například v říjnu 1992 došlo k prudkým srážkám mezi Chorvaty a Bosňáky ve střední Bosně v opštině Prozor, odkud se musela stáhnout muslimská Armáda Republiky Bosny a Hercegoviny (*Armija Republike Bosne i Hercegovine* – ARBiH), načež byli vyhnáni zdejší Muslimové.

93 Srv. KOSTIĆ, Roland: *Strategies of livelihood in post-war Bosnia-Herzegovina: a Study of the economic predicament of returning home. Vareš case study.* (Legacy of War and Violence project, pracovní materiál č. 4.) In: University of Gothenburg, School of Global Studies [online], 2003, s. 13 [cit. 2012-06-19]. Dostupné z: http://www.globalstudies.gu.se/digital/Asserts/809/809972_WP4Kostic.pdf.

Hercegovině, se v důsledku neúspěchu v oblasti střední Bosny evidentně soustředila na upevnění a obranu spojnice okresů Kiseljak, Busovača a Vitez.⁹⁴ Politická elita Chorvatů ve Vareši proto následně činila takové kroky, jež měly bosňácké síly záměrně vyprovokovat k odvetě, v jejímž důsledku by chorvatské obyvatelstvo tuto opštinu co nejrychleji opustilo. Patrně pod vlivem tohoto plánu došlo ke konci října 1993 k brutálnímu útoku na muslimskou obec Stupni Do nedaleko města Vareš, kde byly zmasakrovány více než tři desítky osob.⁹⁵ Speciální jednotky Chorvatské rady obrany současně vyhnaly téměř všechny zbylé varešské Bosňáky, jichž zde před válkou žilo téměř sedm tisíc.

Chorvatská rada obrany již tak všudypřítomný strach a obavy místních Chorvatů dále umocňovala hrozbami očekávané odplaty ze strany Bosňáků a etnického kolektivního trestu. Mezi varešskými Chorvaty měla tato propaganda náležitý efekt, zvláště když ji posilovaly šířící se zvěsti o brutalitě, s jakou v kraji postupují radikální islamisté 7. brigády Armády Republiky Bosny a Hercegoviny. I z těchto důvodů 7150 osob opštinu Vareš posléze kolektivně opustilo.⁹⁶ Zmíněná brigáda mudžahedínů, která tvořila regulérní součást 3. sboru Armády Republiky Bosny a Hercegoviny, během následného záboru systematicky zapálila všechny opuštěné chorvatské a srbské vesnice a zabíjela Chorvaty, kteří ve Vareši přese všechno setrvali.⁹⁷ Intenzitu etnických čistek posilovala skutečnost, že tato opština měla pro Bosňáky určující strategický význam, neboť tudy procházela významná komunikace spojující jimi kontrolovaná území střední Bosny s Tuzlou a dalšími teritorii na severovýchodě země.

Strategické zájmy bosňáckých elit a jejich realizace

Bosňáci měli absolutně většinové zastoupení v třiatřiceti opštinách a v dalších dvaceti okresech se svým počtem k absolutní majoritě přibližovali. Ze tří konstitutivních národů byli nejen nejpočetnější, ale v teritoriu Bosny a Hercegoviny také nejvíce geograficky rozprostření. Pokud však šlo o co nejefektivnější zajištění vlastních strategických území, nacházeli se Muslimové právě z toho důvodu ve složité situaci. Za oblasti jejich eminentního strategického zájmu můžeme totiž označit téměř polovinu všech opštin Bosny a Hercegoviny o celkové rozloze větší než padesát procent teritoria země. To je vystavovalo markantnímu ohrožení ze strany dalších dvou konstitutivních národů. Vzhledem k početnímu zastoupení, prostorovému rozložení a absenci sousedního mateřského státu zastávali Bosňáci ideu jednotné, nedělitelné a centralizované Bosny a Hercegoviny, v níž by ohled na etnicitu nehrál při vymezování administrativních hranic žádnou roli. Avšak na druhé straně i oni reagovali na vznik srbských autonomních oblastí a chorvatské Herceg-Bosny utvo-

94 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 62–65.

95 Srv. *Prosecutor v. Ivica Rajić, a.k.a. Viktor Andrić: Ivica Rajić Sentencing Judgement*. In: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia [online], 2006 [cit. 2012-09-19]. Dostupné z: <http://www.icty.org/x/cases/rajic/tjug/en/raj-tj0060508e.pdf>.

96 Přestože se jednalo z naprosté většiny o Chorvaty, uprchli i zbylí srbsí obyvatelé (srv. *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995*, s. 272).

97 Srv. KOSTIĆ, R.: *Strategies of livelihood in post-war Bosnia-Herzegovina*, s. 13 n.

Zenica ve střední Bosně se stala dějištěm bojů mezi bosenskými Muslimy a Chorvaty (foto Ondřej Žíla, 2009)

řením „vlastních“ okresů, které z velké části sestávaly z urbánních částí stávajících opštin, nebo obnovením dříve existujících a později zrušených opštin.⁹⁸

Strategické zájmy Bosňáků byly v první fázi konfliktu přirozeně usměrněny a limitovány jejich z vojenského hlediska oslabenou (a tudíž výrazně defenzivní) pozicí, kterou způsobila nedostatečná vybavenost zbraněmi a další armádní technikou. Přesto se však jednotkám Armády Republiky Bosny a Hercegoviny, oficiálně zformovaným 15. dubna 1992, podařilo po klíčovém úspěchu v Tuzle zastavit srbský postup, obnovit kontrolu nad městem Kalesija, ubránit města Gradačac a Čelić a zahájit vlastní ofenzivu na sever směrem k Brčku. S ohledem na neuspokojivou vojenskou sílu se bosňácké elity primárně zaměřovaly na bezvýhradné ovládnutí prostoru, který měly pod kontrolou, a na jeho etnickou homogenizaci (například opštiny Lukavac, Konjic, Jablanica, Zavidovići, Žepče, Goražde, Gračanica a další).⁹⁹ Z něj pak paramilitární a teprve postupně do Armády Republiky Bosny a Hercegoviny

98 Prvním takovým pokusem bylo zorganizování referenda na konci roku 1991 v Bijeljině, které mělo rozhodnout o vytvoření okresu Bijeljina-město (viz TESAR, F.: *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*, s. 286 – viz pozn. 72).

99 Bosňáci úspěšně udrželi pod svou kontrolou opštinu Goražde, odkud utekla většina Srbů (v roce 1991 jich zde žilo téměř 10 tisíc). Satelitní snímky oblasti ukazovaly zničené domy. Původní vysvětlení, že tyto domy byly cílem srbského ostřelování z protějšího břehu Driny, vyvrátil americký generál Michael Rose. Ve skutečnosti šlo o domy srbských utečenců, které neporušilo ostřelování, ale na materiál je rozebrali místní Bosňáci. (Srv. BROCK, P.: *Media Cleansing*, s. 135 – viz pozn. 17.)

Vypálené domy v Bosenském Grahovu na západě Bosny a Hercegoviny (foto Ondřej Žíla, 2009)

formálně integrované jednotky podnikaly bojové výpady, jejichž cílem bylo co nejvýrazněji zasáhnout protivníka na „jeho“ území. K etnickým čistkám ze strany Bosňáků docházelo také v důsledku upevňující se fronty, když se jejich armáda snažila pojistit si své pozice vyháněním obyvatel srbských vesnic, které se rozkládaly na jimi kontrolovaném území.¹⁰⁰ Postupně se tak utvářela další ohniska úspěšného odporu proti srbským silám, odkud bosňácká armáda vedla *de facto* guerillovou válku.¹⁰¹

Takováto exemplární situace nastala v Bosňáky kontrolované Srebrenici, odkud bosenskomuslimské jednotky intenzivně napadaly okolní srbské vesnice. Tyto útoky pod velením Nasera Oriče byly v rámci bosňácké obranné strategie (a jejího důrazu na posílení – tj. „vyčištění“ – kontrolovaných území) mimořádné svou brutalitou a rozsahem systematicky prováděných etnických čistek. Jenom v roce 1992 tamní muslimské vojenské formace napadly přibližně padesát srbských vesnic (například Gladovići, Žabokvica, Brežani, Bjelovac),¹⁰² aniž by tyto akce měly vojenské odůvodnění. Přestože většina etnických čistek, za něž v prvním roce války nesli

100 Etnicky „čištěna“ tak byla zázemí větších měst kontrolovaných Bosňáky (obec Hadžići u Sarajeva, obec Drivuša u Zenice, obce Bukvik a Kladanj u Tuzly). Srv. TESAR, Filip: *Dopady migrací v rámci území bývalé Jugoslávie: Stručný přehled migrací v postjugoslávském prostoru v letech 1991–2005*. Praha, Ministerstvo zahraničních věcí ČR 2005, s. 14.

101 Bosňáci se úspěšně bránili v několika opštinách v Podriní, odkud byly srbské vojenské síly vytlačeny. Podobné úspěchy na lokální úrovni zaznamenali Bosňáci v bosenské Krajini (Kotor Varoš, Skender Vakuf) a v Posávi.

102 Viz *Memorandum on War Crimes and Genocide in Eastern Bosnia...* (viz pozn. 19).

odpovědnost Bosňáci, měla izolovaný charakter, ničení a násilnosti v okolí Srebrenice byly systematické.

Praktiky etnických čistek začali Bosňáci taktéž intenzivněji využívat od okamžiku, kdy se rozpoutal jejich konflikt s Chorvaty ve střední Bosně (například v opštinách Fojnica, Travnik, Bugojno, Konjic, Zenica, Kakanj a dalších), ale i se zbývajícím Srby (například Vareš). Bosňácké vojenské operace se v roce 1993 soustředily na strategicky významnou komunikaci Mostar–Jablanica–Prozor–Bugojno–Jajce. Pokud by se jim podařilo získat nad touto komunikací kontrolu, odřízli by Chorvatům napojení ze západní Hercegoviny na jejich enklávy v okolí Vitezu. V rámci nejrozsáhlejší bosňácké vojenské operace „Neretva 93“ proto docházelo k etnickým čistkám v částech opštin, které se dotýkaly frontové linie s bosenskými Chorvaty.

Teprve během roku 1994, kdy v rámci hledání mírového řešení zaujaly aktivnější roli Spojené státy, došlo k obnovení spolupráce Bosňáků s Chorvaty a k podpisu dohody o vytvoření bosňácko-chorvatské federace. Ta byla stvrzena společným vojenským postupem pravidelné chorvatské armády, Chorvatské rady obrany a muslimské Armády Republiky Bosny a Hercegoviny v roce 1995, který vedl na bosenskohercegovském území k proražení srbských pozic. Kooperující vojska v průběhu září 1995 obsadila rozsáhlé oblasti západní a střední Bosny, které doposud kontrolovali Srbové (Donji Vakuf, Bosansko Grahovo, Drvar, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Jajce, Mrkonjić Grad a další). Tato masivní ofenziva vyvolala třetí fázi etnických čistek. Dobyté opštiny hromadně opouštěli tamní Srbové, které nahradili nově příchozí Chorvaté či navrátníci se vyhnanci.¹⁰³

Závěrem

Cílem tohoto příspěvku nebylo detailně zkoumat průběh válečných operací ani podrobně analyzovat jednotlivé geopolitické plány a záměry bojujících stran, ale spíše zdůvodnit, kde, proč a v jakém rozsahu docházelo v prostoru Bosny a Hercegoviny k etnickým čistkám. Kvantitativní rozbor etnického uspořádání bosenského obyvatelstva a jeho populačního růstu v posledních dvou desetiletích existence jugoslávské federace může zčásti objasnit důvody, proč k etnickým čistkám došlo právě v těchto vymezených oblastech. Teritoria, ve kterých Muslimové Srbům v posledních desetiletích před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a která se současně nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí, se stala prvními cíli vojenských útoků. Mezi oslabením početního zastoupení srbského národa a stupněm násilností lze proto pozorovat zřetelnou souvztažnost (viz oblast Podriní či Prijedoru). V těchto oblastech docházelo během občanské války v Bosně a Hercegovině k nejdrastičtějším atakům proti civilnímu etnicky menšinovému

103 Viz ŽÍLA, Ondřej: (Ne)úspěšnost repatriačního procesu v postdaytonské Bosně a Hercegovině: Politické příčiny slabé návratnosti. Příspěvek byl přednesen na konferenci „Vědecké diskurzy Balkánu se zaměřením na problematiku Bosny a Hercegoviny“ na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze 24.5.2013.

Rakve s ostatky exhumovaných obětí srebrenického masakru, jemuž padlo za oběť více než osm tisíc tamních mužských obyvatel (foto www.travelo-bosnia.com)

obyvatelstvu. Konflikt se tak odvíjel s až neúprosnou logikou, vedoucí k vytváření obranyschopných a geograficky funkčních územních celků.

Etnické čistky jako klíčový a ústřední prvek občanské války v Bosně a Hercegovině tak představovaly extrémně nehumánní nástroj, jehož prostřednictvím bojující strany nejen realizovaly své geostrategické plány, ale i utvrzovaly (či „obnovovaly“) příslušnost určitého regionu k příslušnému národu. Ačkoliv se na nich podílely všechny strany zúčastněné na konfliktu, v důsledku větší materiální a technické vybavenosti srbských a chorvatských vojsk byli násilí v mnohem vyšší míře vystaveni Bosňáci. Některá území pod jejich kontrolou se přitom ocitla v několikaletém obležení; kromě Sarajeva bylo takto postiženo Goražde, Bihać, enkláva Žepa, a především Srebrenica, kde zásah srbských vojsk v roce 1995 svou brutalitou vybočil z běžných definic etnické čistky.

Skutečností zůstává, že všechny tři nacionalistické strany – Srbská demokratická strana, Chorvatské demokratické společenství a Strana demokratické akce – usilovaly o vytvoření národního státu. Proto bylo důležité analyzovat otázku, jak se vůči sobě po vypuknutí války chovaly jednotlivé skupiny národnostně různorodého obyvatelstva. Etnický konflikt je nejčastěji vysvětlován jako válka všech proti všem,

kdy určujícím kritériem byla především odlišná etnicita. Přestože se napětí v určitém regionu Bosny a Hercegoviny mohlo vyhrotit natolik, že proti sobě pozvedli zbraně dosavadní sousedé, tvrzení o jejich bezpodmínečném zapojení do války se jeví jako značně zjednodušené. V bosenské občanské válce totiž poměrně těžko stanovíme hranici mezi sousedskými potyčkami, vojenským konfliktem, jemuž starousedlíci asistovali nebo se na něm přímo podíleli, a postupem paramilitárních armád, které lokální mezietnickou toleranci rozvracely. Stejně tak nelze události, k nimž došlo v určitém regionu Bosny a Hercegoviny, zevšeobecňovat na celou zemi. Chybějí nám především komplexnější údaje o motivech jednotlivců, kteří se na etnických čistkách podíleli. V důsledku mediálních manipulací a neucelené dokumentace tak není možné zcela objektivně zhodnotit výsledný rozsah násilností, které postihly civilní obyvatelstvo jednotlivých válčících stran. Intenzita zločinů páchaných s cílem etnicky homogenizovat ovládaná území se nadto začala měnit a vyrovnávat, především od momentu, kdy vzájemné napětí mezi doposud vojensky spolupracujícími Bosňáky a Chorvaty přerostlo do reálných vojenských střetů. Tvrdé boje, jež provázely rozštěpení původní bosňácko-chorvatské koalice v roce 1993 a vypuknutí vnitřního konfliktu mezi Bosňáky v takzvané Cazinské Krajině, taktéž poznamenaly válečné zločiny a praktiky etnických čistek. Zopakujme, že podle odhadů opustilo území budoucí Federace Bosna a Hercegovina devadesát procent Srbů a z vymezeného prostoru Republiky srbské uprchlo devadesát pět procent Bosňáků a Chorvatů.

Přestože je třeba mezi jednotlivými epizodami etnických čistek rozlišovat co do stupně spáchaného násilí, platí, že jejich záměr zůstával vždycky stejný: vypudit z určitého území etnicky odlišné obyvatelstvo. Přespřílišná snaha zdůrazňovat pouze rozsah průvodních násilností není s ohledem na komplexitu občanské války zcela případná.

Studie vznikla v rámci grantového projektu Grantové agentury ČR č. P410/10/0136 „Perspektivy západního Balkánu v kontextu jeho politického, národnostního a demografického vývoje v uplynulém čtvrtstoletí“.